Акиф Бајрамов

Классик ирсимиздән

Бакы — 1975

АЗӘРБАЈЧАН ССР „БИЛИК" ЧӘМИЈЈӘТИ

Мүһазирәчијә көмәк

АКИФ БАЈРАМОВ

КЛАССИК ИРСИМИЗДӘН

(Мирзә Шәфи Вазеһин бәдии јарадычылығы Азәрбајчан вә алман мәнбәләриндә)

АЛ 142913

Азәрбајчан ... Дөвләт К...

Бакы—1975

ӨН СӨЗ

XIX әср Азәрбајчан классик әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан Мирзә Шәфи Вазеһ 1792-чи илдә Кәнчәдә бәнна Кәрбәлајы Садығын аиләсиндә анадан олмушдур. О, Кәнчә мәдрәсәсиндә тәһсил алдығы заман атасыны чох еркән итирмишдир. О, дөврүнүн габагчыл фикирли, ислам513 ининә вә ону тәблиғ едән руһаниләрә гаршы лагејд мүнасибәт бәсләјән Һачы Абдулланын һимајәсинә кечәрәк, онун сајәсиндә дөврүн габагчыл мејлләрини дәрк етмишдир.

Һачы Абдулла Мирзә Шәфијә аталыг гајғысы көстәрәрәк онун елм вә маарифә доғру мејлини инкишаф етдирир, мадди јардым көстәрирди.

Чох кечмир Мирзә Шәфи динин пучлуғуну дәрк едиб, дини мәдрәсәдән узаглашыр вә тәһсилини мүстәгил давам етдирир. О, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнир, Шәргин мүтәфәккир алим вә шаирләринин әсәрләрилә таныш олур.

Һачы Абдулланын өлүмүндән сонра шаир ағыр бир шәраитдә өмүр сүрүб, бир мүддәт хәттатлыг сәнәти үзрә мүәллимликлә мәшғул олур. Мирзә Шәфи хәттатлыг саһәсиндә исте'дадлы устад иди.

О, Кәнчә мәдрәсәсиндә ушаглара нәстә'лиг хәтти илә јазыб-охумағы өјрәдир, јери кәлдикдә габагчыл, мүтәрәгги фикирләрини тәблиғ едирди.

Онун шакирдләриндән бири дә Мирзә Фәтәли Ахундов иди.

М. Ф. Ахундовун истe'дадлы материалист бир алим, шаир, драматург олмасында М. Шәфинин ролу бөјүкдүр.

Шаирин сәбәбинә М. Ф. Ахундов дини мәдрәсәдән узаглашыб өзүнә ишыглы бир јол сечмишдир.

Шакирдләр арасында динин пучлуғуну тәблиғ етдијинә көрә Кәнчә руһанилəри Мирзә Шәфини «кафир» адландырыб, мәдрәсәдән харич етмишләр. Заманын ағыр һөкмү шаири чыхылмаз бир вәзијјәтә салмышды.

Мирзә Шәфи 1840-чы илдә Кәнчәни тәрк едиб Тифлисә, кечмиш шакирди М. Ф. Ахундовун јанына кедир. Бу дөврдә М. Ф.Ахундов Тифлисдә бөјүк һөрмәтә малик иди.

О, мүәллимини Тифлисин габагчыл әдәби мүһити илә таныш едир. М. Шәфи А. Бакыханов, Х. Абовјан илә тез-тез көрүшүрдү. М. Шәфи онларын сајәсиндә Тифлис гәза кимназијасында Шәрг дилләри үзрә мүәллим тә'јин едилир. Бу заман о, кимназијада дәрс дејән харичи мүһачирләрлә таныш олуб достлашыр.

Онун ән јахын достларындан бири алман Фридрих Боденштедт иди. Ф. Боденштедт дә кимназијада харичи дилдән дәрс дејирди.

Мирзә Шәфи Ф. Боденштедтә Азәрбајчан, фарс, әрәб дилләриндән дәрс вериб ону Шәргин классик поезијасы илә таныш едирди. Јери кәлдикчә шаир она өзүнүн лирик, фәлсәфи ше'рләрини дә охујурду. Ф. Боденштедт Алманијаја гајыдаркән М. Шәфи өзүнүн лирик, фәлсәфи ше'рләриндән ибарәт күллијјатыны хатирә олараг она бағышлајыр.

Ф. Боденштедт Алманијада бу ше'рләрин бир гисмини тәрчүмә едиб «Шәргдә мин бир күн» китабында вермишдир. Бу ше'рләр охучу күтләси тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышдыр.

Ф. Боденштедт М. Шәфи ше'рләринин галан гисмини дә тәрчүмә едиб 1851-чи илдә «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» ады илә китабча шәклиндә чап етдирир.

Бу китаб М. Шәфијә бүтүн дүнјада мисли көрүнмәмиш шөһрәт кәтирир.

Шаирин өлүмүндән ијирми ил сонра (1873) Ф. Боденштедт бу ше'рләрин Мирзә Шәфинин дејил, өзүнүнкү олмасыны сөјләјир.

Авропанын әдәби мүһити Ф. Боденштедтин бу чыхышыны кәскин тәнгидлә гаршылады.

Һазырда Азәрбајчан халгы алимләримизин кәркин тәдгигатлары нәтичәсиндә Мирзә Шәфи Вазеһин әдәби ирсини өз сәрвәти кими өјрәнир.

1. МИРЗӘ ШӘФИ ВАЗЕҺИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ АЗӘРБАЈЧАН ВӘ АЛМАН МӘНБӘЛӘРИНДӘ

XIX әсрдә классик Азәрбајчан әдәбијјатынын јарадычыларындан бири олан Мирзә Шәфи Вазеһин бәдии јарадычылығы бир әсрдән артыгдыр ки, мүбаһисәли вәзијјәтдә галмагдадыр.

Вахты илә Мирзә Шәфинин «севимли» тәләбәси Ф. Боденштедтин сөјләдији зиддијјәтли фикирләри бә'зи алман әдәбијјатшүнаслары тәһлил етмәдән олдуғу кими гәбул етмиш, Мирзә Шәфинин һәгигәтән бөјүк әдәби сима олмасына тәәччүблә јанашмышлар. Хејли вахтдыр ки, Ф. Боденштедт «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»нин мүәллифи кими Гәрби Авропа өлкәләриндә охучу күтләләринә тәгдим олунур. Һәтта сон дөврләрдә јазылмыш елми әсәрләрин мүәллифләри—алман алимләри Курт Зүндермејерин вә Јоһаннес Мундһенкин әсәрләриндә белә һәгигәтә көз јумулмушдур.

Лакин Азәрбајчан халгы әдәбијјатшүнасларымызын елм аләминдә кәркин фәалијјәтләри нәтичәсиндә М. Ш. Вазеһи јахшы танымыш вә ону өз мә'нәви сәрвәти кими өјрәнир. Онун лирик бир шаир олмасы барәдә рус әдәби мүһитинин габагчыл јазычыларындан Н. Г. Чернышевски, академикләрдән Н. Ј. Марр, А. Ј. Крымски илк тутарлы фикирләр сөјләмишләр.

30—40-чы илләрдә Азәрбајчанда Мирзә Шәфи Вазеһ һаггында нисбәтән кениш тәдгигатлар апарылмышдыр. Әдәбијјатшүнас-алим Ә. Сәидзадә өз тәдгигатында Мир-

зә Шәфи Вазеһин бөјүк тарихи шәхсијјәт олмасыны дәгиг архив материаллары әсасында өјрәниб Ф. Боденштедтин плакиатлығыны сүбута јетирмишдир.

Тәдгигатчы И. Қ. Јениколопов Тифлисдә әлдә етдији сәнәдләр әсасында Мирзә Шәфи Вазеһин һәјат вә фәалијјәти һаггында бу дөврдә мүфәссәл бир китаб чап етдирди.

Сонракы дөврләрдә Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслары шаирин ирсини һәвәслә тәдгигә, шәрһә чалышыр, ону өз әсәрләриндә әкс етдирмәјә мүвәффәг олурлар. Бу саһәдә XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли тәдгигатчыларындан академик Ф. Гасымзадәнин китаблары диггәти чәлб едир.

Јазычы Әлиса Ничат «Нәғмәјә дөнмүш өмүр» романында, журналист Фаиг Мустафајев «Мән ишыға кедирдим» повестиндә Мирзә Шәфи Вазеһин һәјатындан конкрет һадисәләри гәләмә алыб, бәдии тәсвир јолу илә шаирин чанлы образыны јаратмаға чалышмышлар.

Профессор М. Рәфили өзүнүн «Мирзә Шәфи Вазеһ дүнја әдәбијјатында» китабында шаирин ирсинин дүнја әдәби аләминдә өјрәнилмәси вә гијмәтләндирилмәси саһәсиндә јени фикир сөјләмишдир. Һәмин китабда о, Мирзә Шәфи ирсини Гәрби Авропа вә рус мәтбуатында, еләчә дә әдәби фикриндә јајылыб зинәтләндирилмәси тарихини ишыгландырыр, шаирин ше'рләриндән бирини нүмунә көтүрүб тәһлил јолу илә Ф. Боденштедтин плакиатлығыны сүбута јетирән дәлилләр сөјләјир.

Лакин о, Мирзә Шәфинин ше'рләриндән елә нүмунәләр сечмишдир ки, бунларын әсасында шаирин бәдии јарадычылығы һаггында әтрафлы фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки бу ше'рләр форма вә мәзмун е'тибары илә Мирзә Шәфинин әлдә олан орижинал әсәрләриндән чох фәргләнир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, М. Рәфили Мирзә Шәфи ше'рини тәһлил етмәји гаршысына мәгсәд гојмамышдыр. Бу сәбәбдән дә тәдгигат биртәрәфли апарылмышдыр.

Һазырда истәр Азәрбајчан, истәрсә дә алман әдәбијјатшүнаслары һәр ики әдибин бәдии ирсини дәгиг өјрәнмәк саһәсиндә мүбаһисәсиз фикир сөјләмәк үчүн објектив јоллар ахтарырлар.

Алман әдәбијјатшүнасы Ернст Алкер өзүнүн 1961-чи илдә Берлиндә чыхан «XIX әср алман әдәбијјаты» китабында Ф. Боденштедтин Мирзә Шәфи ирсини бу күнәдәк мүәммалы вәзијјәтдә гојмасыны кәскин тәнгид етмишдир.

Алман тәдгигатчысы Хорст Рипих 1958-чи илдә Берлиндә «Фридрих Боденштедт, И. С. Аксаков вә И. С. Туркенјевлә шәхси әлагәләри бахымындан Русијаја мүнасибәти» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Тәрәггипәрвәр алман тарихчиси Леон Небенстал һәмин диссертасијаја истинадән белә бир тезиси мүдафиә едир: «Ф. Боденштедт XIX әсрин икинчи јарысында Русијанын мә'нәви вә мәдәни һәјаты илә таныш олмаг үчүн илк чығырлар ачмышдыр».

Даһа сонра исә о, Ф. Боденштедтин хидмәтини гијмәтләндирмәк үчүн Р. Ф. Родетскинин 1948-чи илдә Берлиндә чыхан «Рус лирикасы» китабындан кәтирдији ситатда көстәрир ки, «Ф. Боденштедт рус поезијасынын илк чарчысы олмуш, Алманијанын Русијаны баша дүшмәси үчүн јоллар вә көрпүләр салмышдыр. Илк чығыр ачмыш Ф. Боденштедтин чох ағыр әмәји инди дә, кәләчәкдә дә дәрин еһтирама вә диггәтә лајигдир».

Ф. Боденштедтин орижинал ше'рләринин талејинә даир Л. Небенсталын сөјләдији тәнгиди фикирләр диггәти хүсусилә чәлб едир вә әдәбијјатшүнасларымызын ишини нисбәтән асанлашдырыр.

О јазыр: «Ф. Боденштедтин өз әсәрләри тәнгид характери дашыјан романтиклији илә орижиналдан, чанлы һиссләрдән, инсан һәјәчанларынын гүввәсиндән вә мә'на дәринлијиндән узаглығы илә фәргләнирди».

Мәһз бу бахымдан Мирзә Шәфинин әлимиздә олан орижинал ше'рләринин форма вә мәзмунуну Ф. Боденштедтин 1850—51-чи илләрдә дәрч олунмуш «Шәргдә мин бир күн» вә «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабында тәрчүмә ше'рләрин форма вә мәзмуну илә мүгајисә едәрәк һәр ики әдибин бәдии јарадычылығы барәдә фикир сөјләмәк мәгсәдәујғундур. Јухарыда адлары чәкилән тәдгигатчы мүәллифләрин әсәрләриндә сөјләнилән бә'зи фикирләрә даир јери кәлдикчә өз рә'јимизи билдирәчәјик.

Бу јол М. Шәфи Вазеһин әсил сәнәткарлығыны, онун бәдии-естетик идеалыны, гәләмә алдығы әсәрләрин мөвзусуну, образлар силсиләсини ајдынлашдырар вә Азәрбајчан поезијасынын Шәрг классик әдәбијјаты ән'әнәләри илә гырылмаз телләрлә бағлылығыны көстәрәр.

Азәрбајчан ше'ринин чохиллик тарихинин өзүнәмәх-

сус инкишаф јолу вардыр. Поезијамыз һансы дилдә олурса-олсун, јахуд һансы дилә тәрҹүмә едилирсә-едилсин өз милли кејфијјәтини, поетик вүс'әтини, идеја-бәдии гүдрәтини сахлајыр.

Бу бахымдан Фридрих Боденштедтин «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә «Мән бу ше'рләри орижиналына хәтә кәтирмәдән алман донунда вермишәм» сөјләмәси Мирзә Шәфи ше'рләринин алман дилинә тәрҹүмәси барәдә дејилән тутарлы сөздүр. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир.

Л. Небенстал өз әсәриндә «Шәргдә мин бир күн» китабына истинад едәрәк јазыр: «Мәшғәләләр заманы Мирзә Шәфи Боденштедтә өзүнүн сајсыз-һесабсыз әсәрләрини охујур вә ахырда «Дивани һикмәт» адланан гијмәтли бир дәфтәр бағышлајыр». Ф. Боденштедтин јаздығына көрә, «Бу дәфтәр гисмән афоризмләр шәклиндә, гисмән ше'рләр мүәллифинин гејри-ади дүнјакөрүшүнү бүтүнлүкдә ифадә едирди».

Бурадан ајдын олур ки, Ф. Боденштедтин тәрҹүмәчилик саһәсиндә дүнја шөһрәти газанмасына әсас сәбәб тәрҹүмә просесиндә Мирзә Шәфинин шәхсән јахын иштирак етмәси иди. Һәм дә М. Шәфи ше'рләринин әксәријјәти билаваситә Боденштедтин көзләри гаршысында јаранмышдыр.

Ф. Боденштедтин А. С. Пушкиндән, Лермонтовдан вә рус классик поезијасынын башга көркәмли нүмајәндәләриндән етдији тәрҹүмәләр Мирзә Шәфи ше'рләринин тәрҹүмәси гәдәр гүввәтли олмамышдыр.

Биз Ф. Боденштедтин «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә сөјләдији хатирәләри е'тибарлы мәнбә сајырыг. Чүнки бу хатирәләр конкрет тарихи шәхсијјәтләр, јерләр вә һадисәләрлә бағлыдыр.

Ф. Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә јазыр: «Бир күн Һ. Һејненин улдузлар һаггында дедији бир ше'ри татар (Азәрбајҹан—А. Б.) дилинә тәрҹүмә етмәјә сә'ј етдик. Будагов ше'рин мә'насыны јахшы баша дүшмүшдү. Лакин ше'ри тәрҹүмә етмәк үчүн бизим бирҝә сә'јимиз кифајәт дејилди. Ше'рин татар вә фарс дилләриндә јахшы чыхмасы үчүн Мирзә Шәфинин көмәји лазым иди. Биз бу көмәји «Phioloq» сөзүнү «Дилбилир» кими тәрҹүмә етмәкдә һисс етдик. Белә дилбилирләрдән бири Мирзә Шәфи иди»[1]

[1] J. Bodendenstedt. „Ta[illegible]d und ein Tag im Orient" s. 207–208.

Бурада Ф. Боденштедт мәшһур шәргшүнас Будаговун адыны чәкир вә көстәрир ки, тәрҹүмәләр заманы онун јахындан иштиракы олурду. Бу бир һәгигәтдир ки, Мирзә Шәфи Вазеһ Х. Абовјанын вә Будаговун јахын досту олмушдур. Миллијјәтчә ермәни олан Будагов да о заман М. Шәфи илә бирликдә Х. Абовјанын инспектор олдуғу кимназијада Шәрг дилләриндән дәрс демишдир. Һеч тәсадүфи дејил ки, Ф. Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә Мирзә Шәфинин Абовјан һаггында сөјләдији фикри олдуғу кими азәрбајҹанча белә вермишдир: „Abovjan awalindshe Armenider, kie. Armenin jochter".[1]

О, бу фикрин мә'насыны алман охучуларына белә изаһ едир: «Бурада Мирзә Шәфи Абовјанын савадлы, бачарыглы, һәр шејә гадир инсан олдуғуну сөјләмишдир» (сәһ. 163—164).

Алман әдәбијјатшүнасларына Һ. Һејненин ше'рләри јахшы мә'лумдур. Ф. Боденштедт Һејненин адына һеч вахт өзүндән ше'р ујдура билмәзди. Онун «бу ше'р Һ. Һејненин дејил, мәнимдир» демәси күлүнч оларды. Ф. Боденштедтин гәләмә алдығы һәр бир һадисә тәһрифедилмәздир.

Ф. Боденштедт Гафгаз халгларынын шифаһи халг әдәбијјатларына мәхсус ше'рләрдән чохлу тәрҹүмә етмиш вә «Шәргдә мин бир күн» китабында вермишдир. Чәркәз, абхаз, күрҹү, күрд халг ше'рләриндән «Das Lied von Murad», «Мурад һаггында маһны» (сәһ. 92—93) «Das Lied von Asslan-Bej", «Аслан бәј һаггында маһны» (сәһ. 104), „Das Lied von Asamat", «Әзәмәт һаггында маһны» (сәһ. 110), „Das Lied der Klageweiber" «Шикајәт маһнысы», сәһ. 113). Jsmail urd Dareshan «Исмаил вә Дарчан» (сәһ. 11—114) «Күрҹүстан маһнылары» (сәһ. 154) кими нүмунәләр бунларын сырасындадыр.

Ф. Боденштедт күрҹү халгынын шифаһи әдәбијјатына мәхсус олан „Lied der Klageweiber" маһнысында тәкраролунан «а, и, а, р, а,» сөзүнүн мә'насыны түрк дилиндә «аман», доғма дилиндә «ах» олдуғуну алман охучуларына әтрафлы изаһ едир.

Мүәллиф өз әсәриндә ермәни ашыгларындан Кешишоғлунун вә Аллаһвердинин дејишмәсиндән ше'р нүмунәләри тәрҹүмә етмишдир.

[1] F. Bodendstedt. Tausend und ein Tag im Orilnt s—163—164.

«Шәргдә мин бир күн»дә верилмиш тәрчүмә ше'рләр шүбһәсиз, Гафгаз халгларынын милли руһуну әкс едир. Лакин бу ше'рләрин тәрчүмәси Мирзә Шәфи ше'рләринин тәрчүмәсиндән чох фәргләнир. Көрүнүр, Ф. Боденштедт бу нәғмәләри өзүнүн истәдији кими сәрбәст тәрчүмә етмишдир. Тәрчүмәдә мүәллифин билаваситә иштиракы ше'рин һәмишә гүввәтли чыхмасына сәбәб олур. Мирзә Шәфи ше'рләринин тәрчүмәсиндә онун мүәллифинин руһу ачыг-ајдын дујулмагдадыр.

Ф. Боденштедт Мирзә Шәфидән алдығы дәфтәри 1850-чи илдә чап етдирдији «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә «Ағылларын ачары» вә «Һикмәтли сөзләр» адландырыр. «Шәргдә мин бир күн»үн сон чапларында бу дәфтәрин адынын «Дивани-һикмәт» олдуғуну билдирир (X фәсил).

Бурадан ајдын олур ки, Ф. Боденштедтә бағышладығы дәфтәрдәки ше'рләр шаирин «Дивани-һикмәт» әдәби мәчлисиндә охудуғу әсәрләрдир.

Архив сәнәдләриндән вә чохлу мәнбәдән көрүндүјү кими, «Дивани-һикмәт» әдәби мәчлиси 1844-чү илдә Мирзә Шәфинин рәһбәрлији илә Тифлис шәһәриндә тәшкил олунмушдур. Тәдгигатчы Нәсрәддин Гарајевин 1970-чи илдә јаздығы «Азәрбајчан әдәби мәчлисләри» адлы диссертасија ишиндә «Дивани-һикмәт» вә Мирзә Шәфинин һәмин мәчлисә рәһбәрлији кениш шәрһ едилмишдир. Бу әдәби мәчлис бејнәлмиләл характер дашыјырды. Чүнки «Дивани-һикмәт»ин үзвләри мүхтәлиф милләтләрдән олан габагчыл фикирли, никбин дүнја бахышлы адамлар идиләр. «Дивани-һикмәт» XIX әсрдә Азәрбајчанда јарадылан бир чох башга әдәби мәчлисдән онунла фәргләнирди ки, бурада әдәби әсәрләрин музакирәси илә бәрабәр, әдәбијјат тарихи, көркәмли дүнја классикләри һаггында, еләчә дә фәлсәфи мәсәләләр барәсиндә этрафлы мүбаһисәләр кедирди. Тәбиидир ки, Ф. Боденштедт өз мүәллими сајәсиндә бу мәчлисин фәал иштиракчысы олмушдур.

«Дивани-һикмәт» әдәби мәчлисиндә Мирзә Шәфи илә Ф. Боденштедтин әлбир фәалијјәти дә Нәсрәддин Гарајевин диссертасијасында мүфәссәл ишыгландырылмышдыр.

Ф. Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә Мирзә Шәфи ше'рләрини мәзмунуна көрә үч јерә бөлмүшдүр.

1. Die Lieder der Freude und Liebe, Lieder zum Preise alles schonen und Guten.

(Севинч вә мәһәббәт, көзәллик вә јахшылығын тә'рифинә аид нәғмәләр. Бурада М. Шәфинин 18 ше'ринин тәрчүмәси верилмишдир. (сәһ. 171).

2. Sprüche der Weisheit (Һикмәтли сөзләр. Бурада шаирин 24 ше'ринин тәрчүмәси верилмишдир).

3. Lieder der Klage (Шикајәт мәзмунлу ше'рләр. Бу ше'рләрдән дөрдү тәрчүмә олунмушдур (сәһ. 188).

Бу ше'рләрин тәрчүмәсиндә Ф. Боденштедт мүәллифин руһуну олдуғу кими верә билмишдир.

Лакин мәрһум алим Ә. Сәидзадәнин 1969-чу илдә Бакыда Азәрнәшр тәрәфиндән рус дилиндә бурахылмыш «Мирзә Шәфи Вазеһ» китабында сөјләдији «Боденштедтин нәшр етдирдији әсәрләри биз һеч заман М. Шәфинин һәгиги әсәрләринин әсил тәрчүмәләри һесаб етмәјәчәјик» фикринә еһтијатла јанашмалыјыг. Онун рә'ји, әлбәттә, Мирзә Шәфи ше'ринин бәдиилијини, мә'на зәнкинлијини, еләчә дә Ф. Боденштедтин јүксәк тәрчүмәчилик мәһарәтинин дәјәрини азалтмыш олур. Инкар етмәк лазым дејил ки, Мирзә Шәфинин әсәрләри Ф. Боденштедтин сәбәбинә, даһа доғрусу, онун тәрчүмәси сајәсиндә бүтүн дүнјада шөһрәт газанмышдыр.

Бу бахымдан суал олуна биләр: Ф. Боденштедтин А. Пушкиндән, М. Ј. Лермонтовдан, Азәрбајчан классики Фүзулидән, Шәргин классик поезијасынын нүмајәндәләри Һафиздән, Сә'дидән, Чамидән етдији тәрчүмәләри нә үчүн орижиналдан едилмиш тәрчүмәләр сајаг, Мирзә Шәфидән етдији тәрчүмәләри исә шаирин әсил әсәрләринин тәрчүмәси һесаб етмәјәк? Көрүнүр, Ә. Сәидзадә Ф. Боденштедтин плакиатлығына һәддән зијадә алудә олуб әсас мәтләбдән узаглашмышдыр.

Ф. Боденштедт тәрчүмә просесиндә Шәрг дилләринә мәхсус олан сөзләрдән кениш истифадә етмишдир. Бу да ше'рин колоритли олмасы хатиринәдир. О, «гәләмдан», «чадра», «мүчаһид», «бүлбүл», «аллаһ», «мүфти». «аталыг» вә с. сөзләрин гаршылығыны алман дилиндә ахтармыр. О, бу сөзләрин мә'насыны јери кәлдикчә алман охучусуна изаһ едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында, еләчә дә бир сыра нәшрләрдә, Иран—тачик поезијасынын классикләри Сә'ди, Хәјјам, Һафиз, Чами,

Вазеһ Бухараи әсәрләринин Мирзә Шәфи Вазеһ ирси илә гарышдырылмасы просеси дә давам едир. Белә бир һәгигәти ашағыдакы мүәллифләрин е'тирафларындан көрмәк мүмкүндүр.

Тачик алими Вәли Сәмәдов 1971-чи илдә «Әмраг» журналынын 2-чи нөмрәсиндә «Мирзә Шәфијә истина олунан бир гәзәл вә онун доғурдуғу нәтичәләр» мәгаләсиндә Ә. Сәидзадәнин тачик шаири Вазеһ Бухараинин бир гәзәлини М. Ш. Вазеһә истинад етмәсини јазыр. Даһа сонра мүәллиф гејд едир ки, өзбәк шаири Фитрәтин дә әсәрләри Мирзә Шәфи әсәрләри илә гарышыг салынмышдыр.

Ә. Сәидзадә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1940-чы ил 10-чу нөмрәсиндә чап етдирдији «Мирзә Шәфи вә Фитрәт» мәгаләсиндә јазыр: «Мән 1931-чи илдә Ленинградда бу вахтадәк намә'лум олан Мирзә Шәфи гәзәлләрини охудум».

Даһа сонра о өз тәрчүмәсиндә һәмин ики гәзәлин азәрбајчанча мәтнләрини верир. Һәмин гәзәлләрдән бирини өзбәк шаири Гурбанхан Фитрәтин, дикәрини Мирзә Шәфи Вазеһин әсәри һесаб едир. Бурадан чыхыш едәрәк Ә. Сәидзадә һәр ики шаирин јахын дост олдуғу гәрарына кәлир. О, Мирзә Шәфи Вазеһин Орта Асија, о чүмләдән өзбәк әдәбијјаты илә сых әлагәси һаггында доггуз бәндлик мулаһизәләрини ирәли сүрүр.

Һалбуки өзбәк—тачик әдәбијјатынын нүмајәндәләри Гурбанхан Фитрәтә вә Вазеһ Бухараијә истинад олунан һәр ики гәзәл тәдгигатчы алимләр Аининин вә Не'мәт задәнин 1967-чи илдә Дүшәнбәдә русча чапдан чыхан «Вазех» китабында, еләчә дә Вазеһ Бухараинин гәзәлләри диванында вардыр. Бу диван 1894-чү илдә чап едилмишдир.

Бу гәзәлдән тачик бәдии әдәбијјатында кениш миг-јасда истифадә олунмушдур. М. Шәфи Вазеһин тачик шаири Вазеһ Бухараи илә һеч бир әлагәси олмамышдыр.

Ә. Сәидзадәнин бурахдығы бу сәһв башга елми әсәрләрә кечмәкдә давам етмәкдәдир.

1964-чү илдә Азәрбајчан—өзбәк әдәби әлагәләри һаггында тәдгигатында мәгалә чап етдирән Гуламһүсејн Әлијев јазыр ки, «Азәрбајчан маарифчи-шаири М. Ш. Вазеһ өзбәк шаири Гурбанхан Фитрәтлә јазышмышдыр».

Мәрһум алимимиз Шыхәли Гурбанов да һәмин сәһв мулаһизәләрә истинад едәрәк Ә. Сеидзадәнин көстәрдији фактлары өз гијмәтли әсәринә дахил етмишдир.

Азәрбајчан—күрчү әдәби әлагәләринин тәдгигатчысы Диларә Әлијева да һәмин факты өз монографијасында буна нүмунә көстәрмишдир.

Мирзә Шәфи ше'рләринин конкрет тарихи шәраитдә јазылмасыны ахтармаг әсас мәсәләдир.

И. К. Јениколопов 1939-чу илдә Тифлисдә чап етдирдији «Мирзә Шәфи» әсәриндә «Шәргдә мин бир күн», «Мирзә Шәфинин нәғмәләри», «Шаирин сәләфиндән» башлығы алтында чап олунан бүтүн ше'рләри Мирзә Шәфинин һесаб едир. Бу, дүз дејилдир. «Шаирин сәләфи» китабында елә ше'рләр вардыр ки, бунлары Мирзә Шәфи гәләминә аид етмәк олмаз. « Lieder des schwarzen Meeres», («Гара дәниз һаггында маһны»), «Abram und Sara », («Абрам вә Сара»), „Ben Jemin“ вә с. кими ше'рләр верилмишдир.

Тарихи фактлар көстәрир ки, Мирзә Шәфи Гара дәниз саһилиндә олмајыб, бу һагда тәәссуратынын ше'рлә ифадәси инандырычы дејилдир. «Бен Јемин» ше'ри танынмыш бир мүғәннијә һәср едилмишдир. Бу ше'р Азәрбајчан дилинә «Ибн јәмин» кими тәрчүмә олунуб, «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»нә дахил едилмишдир. (Бакы, 1961)

Бу чүр ше'рләрдән чохлу мисал кәтирмәк олар ки, онлар форма вә мәзмун е'тибары илә, өз колоритинә көрә Мирзә Шәфи поезијасындан чидди сурәтдә фәргләнир.

1851-чи илдә Берлиндә чап олунан «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабынын мүндәричаты ашағыдакы бөлмәләрдә топланмыш лирик әсәрләрдән ибарәтдир.

1. Зүлејха һаггында ше'рләр—15, 2. Шикајәт ше'рләри—13, 3. Шәраб вә дүнја не'мәтләринин мәдһи һаггында—17, 4. Һикмәтли ше'рләр—33, 5. Тифлис һаггында вә дикәр ше'рләр—23, 6. Мирзә Јусиф һаггында—7, 7. Һафизә һаггында ше'рләр—144, Һәјата инам—3, 9. Мүхтәлиф ше'рләр—42.

Ф. Боденштедтин тәрчүмәси вә тәртибаты илә чап едилән икинчи китаб „Мирзә Шәфинин ирсиндән“ (Nachlasse des Mirsa-Schaffy) гәлан ше'рләрдир. Бу китаб 1874-чү илдә Берлиндә чап олунмушдур. Бу әсәрдә верилән ше'рләрин форма вә мәзмуну „Шәргдә мин

бир күн" вә „Мирзә Шәфинин нәғмәләри" китабындакы ше'рләрдән чидди фәргләнир. Бурада Мирзә Шәфи ше'рләри илә бәрабәр, Ф. Боденштедт тә'сири нәтичәсиндә јаздығы чохлу ше'рини чап етдирмишдир. «Naehlasse» «Мирзә Шәфинин сәләфи» ашағыдакы фәсилләрдән ибарәтдир.

1.Севки нәғмәләри, 2. Гызылкүл, шәраб, бүлбүл вә сәрв ағачы һаггында ше'рләр, 3. Шәргин сурәтләри вә тарихи, 4. Јусиф вә Зүлејха, 5. Тәсәлли нәғмәләри, 6. Дүнја сирләри.

Бу китабдакы «Fat-Ali» («Фәт-Әли», сәh. 125), „Aus Nacht und Naecht" («кечәдән-кечәјә», сәh. 175), „Die Schulen der Weisen„ („Устадын мәктәби", сәh. 176), „Die Jung und Alt" («Кәнч вә гоча») вә с. ше'рләри Мирзә Шәфи гәләминә аид едә билмәрик. Ф. Боденштедт демишкән, «Мирзә Шәфи ше'рдә аз сөзлә, чох мә'на ифадә едир. Һәтта Ф. Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә буну беләбир епизодла нағыл едир: «Мән Мирзә Шәфинин евиндә оланда онун шәхси китабханасы илә марагландым. Ондан топладығы әсәрләрә нәзәр јетирмәји хаһиш етдим. Бу вахт Мирзә Шәфи әрәб, фарс, түрк дилләриндә өз дәст-хәтти илә јаздығы поетик фәлсәфи мә'налы бүтүн јарадычылығыны тәмсил едән ики ше'р дәфтәрини мәнә көстәриб деди: «Јахшы шаирләрин әсәрләрини мән әзбәр өјрәнирәм. Әкәр ону јадымдан чыхарырамса тәкрар охујурам. Бир дәфәјә јүз пис әсәри охумагданса, мәнчә кејфијјәтли бир әсәри јүз дәфә охумаг јахшыдыр».[1]

Бу бир даһа тәсдиг едир ки, Мирзә Шәфи јығчам мә'налы лирик ше'рләр устасы иди.

Ә. Сәидзадә, сонралар исә М. Рәфили «Мирзә Шәфинин сәләфи»ндә чап олунан «Fat-Ali» («Фәт-Әли») ше'рини Мирзә Шәфинин Мирзә Фәтәли Ахундовун ушаглыг илләринә һәср етмәси фикрини ирәли сүрүб ону өз әсәрләриндә тәһлил едирләр. Һалбуки бу ше'ри һеч вахт бөјүк әдибин ады илә бағламаг дүзкүн дејилдир. Чүнки һәмин ше'р өз мәзмунуна көрә истеһза характери дашыјыр. Ә. Сәидзадә Ф. Боденштедти ше'рин ахырыны истеһза шәклинә салмасында тәгсирләндирир. Әлбәттә, бу, дүзкүн фикир дејилдир. Ше'р алман поезијасы үслубунда јазылмышдыр.

Ф. Боденштедт өз ше'рләринин талејинә даир 1873-чү илдә сөјләдији зиддијјәтли фикриндә көстәрир ки: «Мирзә Шәфи көзәл јаз кечәсиндә өз гыса ше'рләрини охујарды, бу ше'рләр «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә **өз әксини тапмышдыр»**[1].

Бунунла Ф. Боденштедт өз китабында ше'рләрин Мирзә Шәфијә аид олмасыны бир даһа тәсдиг едир.

Лакин бә'зи мүасир дөвр әдәбијатшүнаслары, о чүмләдән К. Зүндермејер, Јоһаннес Мундһенк өз әсәрләриндә Ф. Боденштедт тәрәфиндән сөјләнилән һәгигәтләрә көз јумуб, икинчи дәрәчәли мәнбәләрә истинад едирләр.

1930-чу илдә Киел шәһәриндә «Ф. Боденштедт вә Мирзә Шәфи нәғмәләри» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә едән К. Зүндермејерин нәдәнсә «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә верилмиш вә о вахткы Гафгазын тарихи шәхсләри илә бағлы олан һадисәләри башга һадисәләрлә әвәз едиб сахталашдырмасы чох тәәччүблүдүр. Мәсәлән, К. Зүндермејер Ф. Боденштедтин «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә Мирзә Шәфи Ваһеһлә Мирзә Јусиф арасында сәнәт мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләри бу дөврдә Алманијада һөкмран олан Виктор Шефеллә Ф. Боденштедт арасында кедән мүбаһисә илә әвәз едиб ше'рләрин талеји барәсиндә өзүнүн сәһв фикирләрини сөјләмишдир. Тарихи шәраити өз истәјинә ујғунлашдырмаг онун һәмин дөврә вә тарихи шәхсијјәтләрә һөрмәтсизлији вә тарихи һәгигәтләри тәһриф етмәк демәкдир. К. Зүндермејер өз диссертасијасында әсас јери ше'рләрин тәһлилинә вә Ф. Боденштедтин бәдии јарадычылығына верир. Бу ше'рләрин тәһлили анчаг алман поезијасы үслубунда апарылыр. Шәрг поезијасынын өз ганунаујғунлуғу кәнара атылыр. Мирзә Шәфинин ше'рләрини Ф. Боденштедтин адына јазыр. Анчаг дикәр тәрәфдән тәләбкар Аврода охучулары Ф. Боденштедтин тәрәфдарларынын сөјләдикләри фикирләрлә һеч дә разылашмырлар. Бөјүк ермәни драматургу Г. Сундукјанын Алманијадакы досту Ф. Маккер 1912-чи ил февралын 15-дә она көндәрдији

[1] F. Bodensted „Tausend und ein Tagim Orient" Berlin, 1850. s. 233—234.

[1] F. Bodenstedt Nachlasse des Mirsa-Schaffy" Berlin, 1874. сәh. 209.

мәктубда Мирзә Шәфи һаггында дәгиг мә'лумат алмаг истәјир.

О јазыр: «Мәним әзиз вә һөрмәтли устадым! Ичазә верин Сиздән әдәби маһијјәтдә олан бир мә'лумат хаһиш едим. Шүбһәсиз Сиз алманијалы шаир Ф. Боденштедт вә онун Die Lieder des Mirsa Schaffy», («Мирзә Шәфинин нәғмәләри») адландырдығы поемалар һаггында ешитмишсиниз. 1840—1850-чи илләрдә Тифлисдә Мирзә Шәфи адлы бир шаир һәгигәтән олмушдурму? Әкәр олмушса, Сиз шәхсән ону танıјырсынызмы? Јахуд онун һаггында ешитмишсинизми? Бизим бурада онун һаггында чох аз мә'луматымыз вар. Онун һаггында бәһс едән мүәллифләрдән бә'зиләри дејирләр ки, Боденштедт Мирзә Шәфинин ше'рләрини тәрчүмә етмишдир. Бә'зиләри исә билдирирләр ки, бу ше'рләрин һамысыны Боденштедтин өзү јазмышдыр. Мирзә Шәфи ады исә тамамилә хәјалдыр.

Мән чох тәрәддүд ичәрисиндәјәм, бу гаранлыг мәсәләнин ишыгландырылмасы үчүн Сизин бөјүк хејирхаһлығыныздан бир аз көмәк көзләјирәм.

Әзиз вә һөрмәтли устад, мәним сәмими һөрмәт вә һәрарәтли тәшәккүрүмү лүтфән гәбул един.

Ф. Маккер»*.

Г. Сундукјан 1894-чү ил февралын 25-дә өз һәмкарына јаздығы чаваб мәктубунда һәгигәтән Мирзә Шәфи адлы мәшһур шаир олдуғуну, онун Х. Абовјанла достлуғуну вә Боденштедтлә јахынлығыны билдирмишдир.

Буна бахмајараг, бә'зи солтәмајүллү алман тәдгигатчылары Ф. Боденштедтә һагг газандырмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирләр.

Јоһаннес Мүндһенкин «Һелмут Буске» нәшријјаты тәрәфиндән 1971-чи илдә чап едилән, «Фридрих Боденштедт вә Мирзә Шәфи Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында» әсәри елм аләминдә лајигинчә тәһлил олунуб гијмәтләндирилмәлидир.

Мүәллиф китабын јазылма сәбәбини belә изаһ едир; о, 1967-чи илдә Тбилисијә сәјаһәт әрәфәсиндә Ф. Боденштедтин хатырладығы «Кәнчәли устадын шәргиләри» диггәтини хүсуси чәлб етмишдир. Мәһз һәмин әсәрә көрә бүтүн Авропа кечән әсрин икинчи јарысында Мирзә Шәфини танымышдыр.

---

* (Мәктуб Г. Сундукјанын архивиндә сахланылыр).

Ј. Мүндһенк көстәрир ки, о, Тбилисидән Бакыја сәфәр едәркән јолда азәрбајчанлы тәрчүмәчидән сөһбәт әснасында сорушур: «Мирзә Шәфи адлы шаир танıјырмы?». Тәрчүмәчи гүрурла чаваб верир: «Мирзә Шәфи XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир».

Даһа сонра Ј. Мүндһенк тәрчүмәчидән Боденштедти танıјыб-танымадығыны сорушдугда о дејир: «Боденштедт ади бир плакиатдыр. О, Мирзә Шәфинин көзәл ше'рләрини өз адына чыхарыб мәнимсәмишдир». Мәсәлә белә олдугда Ј. Мүндһенк гәрара кәлир ки, Алманијаја гајытдыгдан сонра «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»нин мүәллифлијини өјрәнмәк мәгсәди илә ахтарыша башласын. Бу мәгсәдлә о, алман, рус, Азәрбајчан вә башга дилләрдәки материаллары өјрәнир. Азәрбајчан алимләринә миннәтдарлығыны билдирир ки, Мирзә Шәфијә аид әдәбијјатла ону таныш етмишләр. О, хүсусилә Москвадакы Ленин адына Мәркәзи Дөвләт Китабханасы фондунда чохлу мәнбә илә таныш олмушдур. О, тәәссүф едир ки, Мирзә Шәфи һаггында Азәрбајчан дилиндә әдәбијјат јох дәрәчәсиндәдир. Сәидзадәнин, Рәфилинин, Јениколоповун китаблары да рус дилиндә чыхмышдыр. Ј. Мүнһенк бу саһәдә бүтүн әдәбијјаты нәзәрдән кечириб белә бир рә'јә кәлир ки, һәлә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы һәмин проблеми, јә'ни Мирзә Шәфи Вазеһин һәјат вә јарадычылығыны кифајәт гәдәр тәдгиг етмәмишдир.

Ә. Сәидзадәнин 1969-чу илдә чыхмыш «Мирзә Шәфи Вазеһ» китабыны бу саһәдә истисна һесаб едир.

Ј. Мүндһенкин әсәри ашағыдакы проблемләри әһатә едир:

I. «Мирзә Шәфи алман әдәбијјатшүнаслығында» адланан бөлмәдә бу мәсәләләр ишыгландырылыр: Алманијада Мирзә Шәфи илә илк танышлыг, Адолф Берженин Мирзә Шәфинин һәјаты һаггында мәгаләси, Һ. Буркешин Мирзә Шәфигинин Тифлис шәһәриндә олмасына даир мә'луматынын мәһдудлуғу; Ф. Боденштедтин әлавә мә'луматындан сонра Мирзә Шәфи истe'дадына алман тәдгигатында мүнасибәт. «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ндән нүмунәләр.

II. Мирзә Шәфи ирсинә Совет Азәрбајчанында интибаһын башланмасы.

III. Мирзә Шәфи һаггында Азәрбајчан әдәбијјат та-

Ahl 142913
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика...

рихчиси Ә. Сәидзадәнин сон вә кениш тәдгигаты һаггында мүлаһизәләр, бу саһәдә фикир ајрылыглары; Мирзә Шәфи «Дивани-һикмәт»ин баниси кими. Мирзә Шәфинин фәлсәфи көрүшләри.

Мә'хәзләр: алман мә'хәзләри; Азәрбајчан вә рус мәнбәләри; икинчи дәрәчәли әдәбијјат. Ә. Сәидзадәнин тәнгиди.

А. Берже тәрәфиндән верилән Мирзә Шәфи ше'рләринин мәтнләри.

IV. Үмумазәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында Мирзә Шәфи һаггында тәдгигатын тәкамүл јолу.

V. Мүһүм вә гејри-мүһүм мәнбәләр.

VI. Адлар һаггында мә'лумат (шәрһләр).

Әсәрин биринчи бөлмәсиндә дејилир ки, инди тәдричән унудулмасына бахмајараг бир әср бундан әввәл Азәрбајчан шаири Мирзә Шәфинин ады бүтүн Авропада һамыја таныш олмушдур. Ону мәшһурлашдыран шаир, сәјјаһ, драматург, профессор Ф. Боденштедтин 1849—50-чи илләрдә дәрч етдирдији үч чилдлик «Шәргдә мин бир күн» әсәри илә шаирә өлмәз бир абидә гојулмушдур. Бу әсәрдән сонра наширләрин тәшәббүсү илә «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабы илк дәфә 1851-чи илдә чапдан чыхмышдыр. Һәмин әсәр 1851—1922-чи илләрдә јалныз алман дилиндә 149 дәфә нәшр едилмишдир. 1922-чи илдән сонра «Нәғмәләр» чапдан бурахылмыр.

«Мирзә Шәфинин нәғмәләри» Авропанын бүтүн дилләринә, русчаја, һәтта јәһуди дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Бу тәрчүмәләр XVIII әсрдә Фридрих Рјукертин Шәрг поезијасындан топладығы мәшһур тәрчүмәсини дә көлкәдә бурахды. Он илләр кечди. Мирзә Шәфи һаггында әсәр јазылмады. Алманијада тәдричән Мирзә Шәфи унудулурду... Боденштедт дә бундан истифадә едәрәк әсәрләрин Мирзә Шәфијә аид орижиналдан тәрчүмә дејил, онун бә'зи имлаларындан гејдә алыб өзүнүн нәзмә чәкдијини көстәрди. Мирзә Шәфинин һәјаты вә фәалијјәти һаггында мәтбуатда мүлаһизәләр сөјләнмәси илә онун «Нәғмәләри»нин илк чапы арасында тәхминән 40 иллик бир бошлуг вардыр.

Лакин түркологи Керман Вамберинин «Түрк халгы, онун етмоложи вә етнографик әлагәләри» (Лејпсиг, 1885) адлы мәшһур әсәриндә дә Мирзә Шәфи бир шаир кими хатырладылыр.

Алманијада илк дәфә 1853-чү илдә «Бракгауз енсиклопедијасы»нын 10-чу нәшриндә Мирзә Шәфи адлы кәнчәли шаирин «Нәғмәләри»нин нәшри хатырладылыр вә тә'рифләнир. Орада көстәрилир ки, «Нәғмәләр»и Ф. Боденштедт сәрбәст шәкилдә алманчаја тәрчүмә етмишдир. Лакин «Бракгауз енсиклопедијасы»нда Мирзә Шәфинин Гарабағда доғулмасы вә вәфаты мә'луматы исә сәһвдир. Һалбуки Мирзә Шәфинин вәфат етмәси тарихи 1852-чи илдир.

Мирзә Шәфинин шаирлик исте'дады, зөвгү вә ишләмә үсуллары һаггында дүнја шәргшүнаслығында ән мүфәссәл мә'лумат верән, Ј. Мундһекин фикринчә, Ф. Боденштедтдир.

Ф. Боденштедт Мирзә Шәфидә өзүнү аллаһа гаршы гојан суфи идејаларыны һисс етдијини, онун фәлсәфи мүдриклијини көстәрир. О, динчлик, тәнһа вә сакитликдә өмүр сүрмәји үстүн сајырды. Мирзә Шәфинин өз гоһум-әгрәбалары вә достларындан бир кушәјә чәкилмәјини Боденштедт «Мирзә Шәфинин ирсиндән» китабында да мүфәссәл ишыгландырыр.

Ј. Мундһенк гејд едир ки, 1889-чу илдә Ф. Боденштедт өзүнүн 70 иллик јубилејиндә (О, 1819-чу илдә Һанновер јахынлығындакы Һејнедә анадан олмушдур) демишдир ки, «Шәргдә мин бир күн» китабында о, мүәллиминә садиг галмышдыр. О өз мүдрик мүәллиминин јолу илә кедәрәк чохлу ше'р јазмышдыр. Даһа доғрусу, Мирзә Шәфинин шаирлијини көздән салараг өз исте'дадыны өн плана чәкмишдир: (Бах: И. Проелс, «Мирзә Шәфинин прообразы» (Wom Fels zum Meer) (1892, II—265). Һәлә хејли әввәл, 1874-чү илдә «Zeitschrift»ин үчүнчү бурахылышында «Мирзә Шәфи нәғмәләри һәгигәтдә» мәгаләсиндә Ф. Боденштедт иддиа едирди ки, о, Мирзә Шәфини бир образ кими тәчәссүм етмишдир. Буна бахмајараг Авропа, о чүмләдән алман тәнгидиндә Ф. Боденштедтин «Нәғмәләр» мүәллифи кими шаирлик иддиалары пис гаршыланды. Е'тиразлар, мүбаһисәләр Гәрбдә кениш мигјас алды. Мүбаһисәнин мәгзи ондан ибарәт иди ки, «Гәрб—Шәрг диваны»нын мүәллифи олан Һөте кими сәнәткар Мирзә Шәфи ше'рләринин сәвијјәсиндә әсәрләр јарада биләрди. Ф. Боденштедтин шаирлик исте'дадынын зәифлији исә охучулара чохдан мә'лум иди. Сонралар алман әдәби фикриндә, һәтта Ф. Боденш-

тедтин өз'үнүн јаздығы ше'р, драм вә новеллаларын орижиналлығы шүбһә алтына алынды.

J. Мундһенк Ф. Боденштедтин кениш тәрҹүмәчилик вә тәдгигатчылыг фәалијјәтини хатырладыр. О, гејд едир ки, тәрҹүмә саһәсиндә Ф. Боденштедт Гәрб илә Шәрг арасында мөһкәм бир көрпү салмышдыр.

J. Мундһенк давам едәрәк јазыр: «...Нә Фридрих Боденштедт, нә дә мүдрик Мирзә Шәфи о заман ағылларына кәтирмәздиләр ки, өлүмләриндән чох сонра тамамилә јени бир шәраитдә—Азәрбајҹан Совет Республикасында онлары тәзәдән гаршы-гаршыја гојачаглар. Мирзә Шәфини халг өзүнүн бөјүк шаири вә мүтәфәккири һесаб едәҹәкдир. Мән азәрбајҹанлыларын бу әсаслы иддиасынын тамамилә һәгигәт олмасы үчүн нечә олурсолсун алман вә Шәрг әлјазмаларынын әлдә едилмәсини, онларын мугајисә вә сүбута јетирилмәсини ваҹиб һесаб едирәм... Јохса «Бөјүк совет енсиклопедијасы»нда дејилән «Мирзә Шәфинин ше'рләри Азәрбајҹан әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олмушдур» кими һөкм һәләлик елми әсассыздыр».

Октјабр ингилабынын Совет Азәрбајҹанында әдәбијјатшүнаслығын инкишафына кениш имкан ачдығыны J. Мундһенк Бакыда Низами адына музејин тимсалында көстәрир. О, һаглы һесаб едир ки, шаир вә мүтәфәккир Мирзә Шәфи алман әдәбијјатшүнасларынын бә'зиләринин көстәрдији мифоложи образ дејил, халгын чохәсрлик бөјүк әдәбијјатынын ганунаујғун инкишафынын нәтиҹәсидир. Лакин Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасларынын бу саһәдәки тәдгигатларынын кенезиси чох зәифдир.

О, һәмин фикрини Ә. Сәидзадәнин 1969-ҹу илдә Бакыда русча чапдан чыхмыш «Мирзә Шәфи Вазеһ» вә М. Рәфилинин «М. Шәфи дүнја әдәбијјатында», И. К. Јениколоповун «Мирзә Шәфи» әсәрләринин мүфәссәл тәһлили илә сүбута чалышыр.

J. Мундһенк Ә. Сәидзадәнин 1940-чы илдә чапдан чыхан «Мирзә Шәфи Вазеһ» әсәрини тәнгид објектинә чевириб, мүһүм мәсәләләрин һәллиндә елми ҹәһәтдән әсассыз вә бир-биринә зидд һөкмләр верир. О, һәр ики әдибин бәдии јарадычылығыны дүзкүн гијмәтләндириб тәдгигатларын кәләҹәкдә әтрафлы апарылмасына истигамәт вермәк әвәзинә, Ф. Боденштедтә һагг газандырмаға чалышмышдыр.

J. Мундһенк дәгиг мәнбәләрә әсасланыб Ф. Боденштедтин јарадычылығындан бәһс едәрәк көстәрир ки, «Ф. Боденштедт өз дөврүндә Алманијада о гәдәр дә мәшһур шаир олмамышдыр. О, јахшы тәрҹүмәчи, пис шаир иди. «Шәргдә мин бир күн» вә «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабларында верилмиш ше'рләрдән башга онун сонракы әсәрләри һеч дә шөһрәт кәтирмәди, чүнки бу ше'рләр өз форма вә мәзмунуна көрә Шәрг поезијасындан узаглығы илә фәргләнирди».

О јазыр: «Ф. Боденштедтин «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә чап етдирдији ше'рләрин әксәријјәти, сонрадан «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ндә верилән ше'рләр Ф. Боденштедтин мүбаһисәсиз, өз мәһсулудур»[1].

Әввәлчә J. Мундһенк ајдын көстәрир ки, «Шәргдә мин бир күн» вә «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» әсәрләриндәки ше'рләр Ф. Боденштедтә аид дејилдир. Лакин 1874-ҹү илдә чап олунан «Мирзә Шәфинин сәләфи» китабында верилән ше'рләри исә «мүбаһисәсиз онун шәхси мәһсул» сајыр. (J. Мундеһенк нәдәнсә «Мирзә Шәфинин сәләфи» ады илә чыхан әсәри «Nachlasse», «Сәләфи» кими нәзәрә чатдырыр. Мирзә Шәфинин адыны белә чәкмир...).

Сонра J. Мундһенк алман тарихчиси Рихард Мејерин «XIX әср алман әдәбијјаты тарихи» әсәриндә (бу әсәр 1900-ҹү илдә Берлиндә чап олунмушдур) Ф. Боденштедтин јарадычылығында олан әһвал-руһијјә мәсәләсинә истинадән «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ндә верилән ше'рләри дә Ф. Боденштедтин шәхси мәһсулу һесаб едир.

О јазыр: «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ндә верилән ше'рләр өз үслубу вә мәзмунуна көрә Боденштедтә аиддир»[2].

Һалбуки J. Мундһенкә јахшы ајдындыр ки, Рихард Мејер о заман алман поезијасына хас олан мәзмун вә үслубун башга милли поезијалардан ҹидди фәргләндијини көстәрмишдир. Бир һалда ки, сөһбәт Шәрг поези-

[1] J. Mundhenk „F. Bodenstedt und Mirsa Schaffy in der Aserbeidshanischen Literaturwissenschaft" Hamburg 19.1, s—86.

[2] Јенә һәмин китабда, сәһ. 88.

јасынын өз ганунаујғунлуғундан кедир, бурада ону алман поезијасы илә көзјумулу әвәз етмәк ағласығмаздыр.

Бу бир һәгигәтдир ки, алман әдәби ичтимаијјәти һәлә Ф. Боденштедтин сағлығында Шәрг поезијасыны өз адына чыхмасында ону тәнбеһ етмишдир. Әдәбијјатшүнас Лүдвик Франкел Ф. Боденштедти тәнгид едәрәк, мәшһур алман философу вә әдәбијатшүнасы Фрис Маүтнерин Ф. Боденштедт һаггында сөјләдији фикри белә вермишдир: «Ф. Боденштедт Мирзә Шәфи ше'рләрини өз адына чыхмагда бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, күја о, Шәргдә мүсәлман диндарларыны тәнгид едән амансыз бир дүшмән, евдә исә хошакәлмәз ојунбаз вә демагог кими чыхыш едир»[1].

Буна бахмајараг Ј. Мундһенк «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ни Ф. Боденштедтин адына јазмаг үчүн мүхтәлиф јоллар ахтарыр. О, К. Зүндермејерин «Боденштедт вә Мирзә Шәфинин нәғмәләри» докторлуг диссертасијасыны тәнгид едиб көстәрир ки, бурада иш биртәрәфли, јә'ни Ф. Боденштедтин хејринә апарылмышдыр».

Ахырда исә өзү К. Зүндермејерә истинад едиб јенидән «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ни Ф. Боденштедтин адына чыхыр. О, фикрини тәсдиг етмәк үчүн јазыр:

«Мирзә Шәфинин нәғмәләри»нин анчаг харичи көрүнүшчә (гәзәлләр формасында вә башга мотивләрдә) Шәрг үслубунда олмасына бу күн һеч мүбаһисә етмәк лазым дејил. Онун поетик көлкәси Авропа охучуларына билаваситә башадүшүлмәздир, лакин онлар һәр вахт XIX әсрин орталарындакы Авропа фикридир».[2]

Әлбәттә, белә тәдгигатлар һәр ики әдибин јарадычылығыны ајдынлашдырмагда бизә дүзкүн јол көстәрмир.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Л. Небенсталын Мирзә Шәфи вә Ф. Боденштедтин әдәби ирсини дүзкүн тәдгиг етмәк саһәсиндә јазылмыш әсәри истәр алман, истәрсә дә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы үчүн гијмәтлидир. О, кәләчәкдә апарылан тәдгигатларын мүсбәт вә мәгсәдәујғун истигамәтини ачыг-ајдын өз әсәриндә шәрһ етмишдир.

---

[1] Ludwig Frankel „Allgemeine deutsche Biographie", s—67, 74м. 78, 84, 85. 87.

[2] J.Mundhenk. „F. Bodenstedt und Mirsa Schaffy in der Aserbeidshanischen Literaturwissenschaft", Hamburg. 1971. s—88.

Биз Л. Небенсталын бу тәшәббүсүнү елм аләминдә илк вә објектив бир јол сајырыг.

2. МИРЗӘ ШӘФИ ВАЗЕҺИН БӘДИИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Мирзә Шәфи Фүзулини чох севирди. О, педагог Григорјевлә бирликдә тәртиб етдији дәрсликдә («Мүнтәхәбат»да) Фүзули әсәрләринә чох јер вермишдир. Мирзә Шәфи Вазеһ өз дөврүнүн мүтәфәккир сәнәткары кими һәјатын вә варлығын сиррини, онун мә'насыны гијмәтләндирмәјә чалышыр. Мирзә Шәфи өз варлығы илә һәјаты бәзәјән инсаны, онун үлви јарадычылығыны дәрк едән азад фикирли, мүстәгил дүнјакөрүшә малик бир шаирдир. О, јашадығы дөврүн ичтимаи зиддијјәтләрини дәриндән дәрк етмиш, инсан азадлығынын бәшәри мә'насыны өз јарадычылығында өн плана чәкмишдир. Онун лирикасында феодал чәмијјәтинин тәнгиди, зәһмәткеш инсанларын тәрәгги мејлләринә, истәк вә арзуларына бөјүк рәғбәт ана хәтти тәшкил едир.

Фүзули әдәби мәктәбини ләјагәтлә давам етдирәрәк Мирзә Шәфи өз әсәрләриндә инсан көзәлликләрини илаһиләшдирмир, ону реал бир шәкилдә тәрәннүм едир. Гадын азадлығы онун јарадычылығында әсас мотивләрдәндир.

Өз көзәллији вә һикмәти илә һәјаты, инсан гәлбини бәзәјән гадын ислам дининин һаким олдуғу бир дөврдә көлә бир мәхлуг кими сајылырдыса шаирин әсәрләриндә вәфалы, чалышган, сәлигәли, өз һәјат јолдашына садиг бир варлыг кими нәзәри чәлб едир. Шаир гадын әсарәтинин нишанәси олан чадраја гаршы өз «е'тираз сәсини» учалдыр. О, гадыны һәјатда мә'нәви чәһәтдән азад, севиб-севилән бир инсан кими көрмәк, көстәрмәк истәјир. Дәрин естетик зөвгә малик олан шаир дүнјәви көзәлликләри лирик планда јүксәк сәнәткарлыгла тәрәннүм едир.

Мәһз бу сәбәбдән дә шаирин гадын һүгугсузлуғуна е'тиразыны онун јарадычылығында вә дүнјакөрүшүндә ән инсанпәрвәр бир кејфијјәт кими гијмәтләндирмәк лазым кәлир. Бәшәријјәтин тәхминән јарысыны тәшкил едән, онун јаранмасы вә тәкамүлү үчүн һәлледичи гүввә

олан гадынлығы һәр чәһәтдән әсарәтдә сахлајан чәмијјәти тәнгид едән шаир гадына да киши кими мә'нәви азадлыг тәләб едир. О, фарс дилиндә автографы әлдә олан бир ше'риндә јазыр:

Кәр мәрди зе ма зәни дарәд дуст,
Јарист неку-во ејбәш нә нехуст.
Әмма, зе че руј чон зәни мәрди хаст,
Дәр чешма чаһан пәлид-о бәд сәјрәји уст.

Тәрчүмәси:

Бир киши истәјәрсә бир гадыны,
Бу тәшәббүс хәтәрләмәз адыны.
Нә сәбәбдән гадын севәндә онун
Ады олсун хәталы, ја позгун.[1]

Бу орижиналда тәрчүмәјә диггәт едәк.

Шаир өз јарадычылығы боју дөврүнүн адәт вә ән'әнәләринә, феодал-руһани дүнјакөрүшләринә баш әјмир, о, гадынлары мүт'и, ағылдан кәдәк, сачдан узун, нитги лал бир гул кими көрмәк истәмир. Бу бахымдан вахты илә Ф. Боденштедтин 1850-чи илдә Алманијада бөјүк сәнәткарлыгла тәрчүмә едиб «Шәргдә мин бир күн» китабында чап етдирдији «Чадраны ат» ше'ри диггәтәлајигдир. Мирзә Шәфи илк дәфә Азәрбајчан гадыныны сәһнәјә чыхаран Мирзә Фәтәли Ахундовун јолуна ишыг сачмышдыр.

Schlag die Tsehadra Zûruck! Was verhûllst Du Dich?
Verhûllt auch die Blume das Gartens Sich?
Und hat Dich nicht Gott; Wie der Blume pracht,
Der Erde zur Zierde, zur Schôheit gemacht?
Schuf er all' diesen Glanz, diese Herlichkeit,
Zu verhuhen in dumpfer verborgenheit...[2]

(сәh. 212)

Чадра илә нечин бүрүнмәдәсән,
Нијә галсын сеһирли гөнчәдә күл?!
Сәни көрмәк диләр ачыгда көнүл,
Нијә нурдан узаг көрүнмәдәсән?

Јухарыда мүгајисәси верилән һәр ики ше'р мәзмунча чох јахындыр. Инсанын мә'нәви вә чисмани көзәллији

[1] М. Шәфи. «Нәгмәләр», Бакы, 1961, сәһ. 104.
[2] F. Bodenstedt „Tausend und ein Tag im Orient" Berlin, 1850, s—212.

дә бир һәгигәтдир. Бу фитри тәбии һәгигәти чәмијјәтдән кизләтмәк инсанлыға бөјүк ләкәдир. Әсрләр бојунча гадынлығы өртүлү кәзмәјә мәчбур етмәк тарихдә мисилсиз бир чинајәт, гаранлыг бир учурумдур.

Шаирин өз дөврүндә мүсәлман чәмијјәтиндә гадынлара әрләрини аллаһ гәдәр јүксәлтмәк, она ситајиш етмәк тәләб едилир, гадынын саф мәһәббәтини, онун севилмәсини гәләмә алыб тәрәннүм етмәк исә дүшүнчәсизлик, динә-шәриәтә зидд сајылырды. Мирзә Шәфи бу әдаләтсизлијә өз е'тиразыны билдирәрәк јазырды:

Schlag die Tsehadra Zùruck! Laß alle Wellt seh'en,
Daß auf Erden, Wie Du Kind Kein Mâdchen so schôn!
Laß die Augen herzûndende Funken sprûh'n
Las die Lippen im rosigen Làcheln glûh'n.[1]..

Сәтри тәрчүмәси:

Чадраны ат! Гој аләм чамалыны көрсүн ки,
Јер үзүндә сәндән көзәл мәхлуг јохдур.
Гој көзләрин јанан көз кими гығылчым сачсын,
Гој додагларын гызылкүл рәнки кими күлсүн...

Мирзә Шәфи гадыны вә онун көзәллијини, онун әзәмәтли вүгарыны тәбиәтин бүтүн варлыгларындан үстүн тутур. Шаир «Чадраны ат» ше'риндә гадын һүгугунун нәчиб олдуғуну бәдии сөзүн гүдрәти илә јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Јери кәлмишкән гәјд етмәк лазымдыр ки, ше'рин аһәнкдар сәсләнмәсиндә, Мирзә Шәфи руһуна хас олмасында Ф. Боденштедтин бөјүк әмәји олмушдур. Әсәр о заман севилә-севилә охунур ки, орада бәдии сөзүн гүдрәти гәлбләрә һакимдир. Ф. Боденштедт Мирзә Шәфи лирикасына бәләд олдуғу үчүн ону там инчәлији илә алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Һеч тәсадүфи дејил ки, Ф. Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә «Мән Мирзә Шәфинин ше'рләрини дәјишмәдән алман кејиминдә вермишәм»—дејә јазырды. Бу, ше'рин јүксәк сәнәткарлыгла тәрчүмә олунмасыны бир даһа сүбут едир. Шаирин фарс дилиндә јаздығы «Мәктубун интизарында» вә С. Мүмтазын чап етдирдији «Сүсәни» орижинал ше'рләринин руһу, аһәнки дә «Чадраны ат» ше'ринин руһу илә бир вәһдәт тәшкил едир.

«Шәргдә мин бир күн» китабынын илк чапында ша-

[1] „Tausend und ein Tag im Orient Berlin, 1850, s—212.

ирин һәјат көзәлликләринә мәфтунлуғу, дини хурафатын тәнгиди әсас јер тутур. О, халгын ничат јолуну маарифләнмәкдә көрүр, өз һикмәтли сөзләри илә кәнчләри кәләчәк һәјатда дүзкүн јола истигамәтләндирмәк истәјир.

Сурәтин ајры-ајры фәрди кејфијјәтләрини, онун колоритини јалныз Шәрги јахшы билән Мирзә Шәфи чанландыра биләрди. Онун Иран мүстәбидләри илә барышмаз мүбаризәси бизә М. Ф. Ахундовун бу саһәдә сонракы дөврдә ардычыл, кәскин идеја чарпышмаларыны хатырладыр. Онун бир чох сатирасы вә үмумән тәнгиди маһијјәт дашыјан ше'ри билаваситә дин башчыларына шејхүлисламлара, мүфтиләрә вә моллалара гаршы чеврилмишдир.

Һәлә М. Ф. Ахундовун ардычыл материалист вә атеист чыхышларындан, Һ. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин фикирләриндән чох әввәл М. Ш. Вазеһ дин хадимләрини инандырычы ифшаја киришмишди. О, мүфти һаггында сатирасында јазырды:

Хәсисликдә вуруб өмрүнү баша,
О дүнјада чәннәт ахтарыр надан.
Бизи чәһәннәмлә горхудур мүфти,
Горхмаз бош сөзләрдән ағыллы инсан.
Мүфтинин нә гәдәр олса әфсуну,
Ујмаз Мирзә Шәфи она һеч заман.[1]

Тәсадүфи дејил ки, шаирин мүасири Кәнчә руһаниси Молла Һүсејн Пишнамаззадә ону «кафир» е'лан етмишди.

Фридрих Боденштедт «Шәргдә мин бир күн» әсәриндә дин хадимләри илә онун мүнасибәти һаггында јазыр:

«Бир күн Мирзә гәзәбли һалда кәлиб деди ки, мәнимлә ајы ојуну ојнамаг истәјирләр. Мән ондан фикрини ачыг сөјләмәсини хаһиш етдикдә о деди: ајынын дишләрини чыхарыб, өзүнү зәнчирләјиб ојнадан кими, мәним дә ағзымы бағлајыб ојнатмаг истәјирләр. Мирзә Шәфи бир гәдәр сакитләшәндән сонра деди: ахунд мәнә гәзәбләниб деди ки, сән өз ламәзһәб ше'рләринлә чаванларын әхлагыны позурсан»[2].

Доғрудан да Мирзә Шәфинин ичтимаи-сијаси, фәлсәфи көрүшләри һәјатла, реал варлыгла сых сурәтдә

[1] М. Шәфи. «Нәғмәләр». Бакы, 1961.
[2] „Tausend und ein Tad im Orient“ Berlin 18?0.

әлагәдардыр. Онун поетик әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд олунур ки, инсанын һисс үзвләри илә дәрк олунан, бәјәнилән варлыг реалдыр, көзәлдир. Биз бу фикрин Мирзә Шәфинин јени тапылмыш фарс дилиндә «Мәктубун интизарында» поемасында вә башга гәзәлиндә даһа ајдын ифадә олундуғуну көрүрүк. Һәмин поема вә гәзәлләр филоложи елмләр доктору Һәмид Мәммәдзадә тәрәфиндән Күрчүстан ССР Мәркәзи тарих архиви фондларындан тапылмыш вә шаир Балаш Азәроғлу тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмушдур.

«Мәктубун интизарында» поемасында инсан тәбиәтинә хас олан гәмкинлик вә шадлыг һиссләринин реал сәбәбләри көстәрилир. Гәмкинлик билаваситә һәјат зиддијјәтләриндән доғур:

Һарај, еј чәрх, әлиндән, нә едәрсән?!
Бу көнлүмү һәр ан дәрдлә дидәрсән.
Мәнә мин дәрди вердин, јохду дәрман
Бир анлыг васл үчүн бу гәдри һичран?
Нечә мин синәјә дағлар чәкибсән.
Усанмазсан мәкәр бу чаридән сән?
Нә оларды, мәһәббәт олмајајды!
Олурду каш бу мөһнәт олмајајды!
Үзүнү көрмәјә јох әлдә имкан,
Нә дә күл дәрмәдим васлин бағындан.
Нә бир кәс вар ки, һәмәсрарым олсун,
Нә бир кәс вар мәним гәмхарым олсун...[1].

Замәнәнин, реал һәјатын төрәтдији зиддијјәтләр инсанын көз јашы, һичран вә гәмкинлијинин әсас сәбәбидир.

Мирзә Шәфи Вазеһ «Мәктубун интизарында» поемасында вә башга әсәрләриндә аллаһын адыны тез-тез чәкир. Лакин онун өзүнәмәхсус тәсвир, һәјаты ин'икас үсулу вардыр. Шаирин алман дилиндә ше'рләринин бириндә һикмәтлә дејилир:

Der Weise nennt mit Ehrfrucht Gottes Namen,
Er Weiß, daß er das Wiesen nieht erpaßt;
Der Thor malt Gottes Bild, Wie es Zum Rahmen
Das engen Thorenhirnes paßt![2]

[1] М. Ш. Вазеһ «Мәктубун интизарында». «Азәрбајчан журналы, 1964, № 10, сәһ. 100.
[2] Бах: „Die Lieder des Mirsa Sehaffy, 1851. s—215.

Сәтри тәрчүмәси:

«Ағыллы адам аллаһ адыны һөрмәтлә чәкәр, лакин о, баша дүшүр ки, аллаһ нәдир; онун варлығына инанмаз. Ағылсыз адам аллаһын ким олдуғуну анламаз. О өз бејнинә ујғун аллаһын рәсмини јарадыб она сәчдә едәр».

Шаирин сәчдә етдији һәјатын көзәлликләридир. Севмәси илә фәхр едән, ондан һәмишә хошхәбәр көзләјән Мирзә Шәфи реал инсанын, көзәл инсанын вурғунудур.

Хош олсун ол көнүл, ешгә мәкандыр,
Вар олсун ол фикир, ешгә һәјандыр.
Сусуз чешмәјә бәнзәр ол үрәк ким
Нә ешгин дәрдини, нә гәм дујандыр.
Бах, өјрән көр нечә пәрванә, бүлбүл.
Олублар ешг шејдасы, заманыдыр.
Мәһәббәт әһлинә бу каридир ким,
Өз ешгијлә о рүсваји-чаһандыр.
Мәһәббәт мүркү чөвлан етсә һарда
О ешг овлар, хәбәрдар ол, амандыр.
Ики дүнјаны верәрәм сән бахәнда,
Мәнә ешгин бу севдасы әјандыр.
Нечә Вазеһ әсири олмајым мән.
Бу ешгин гаршысында Гаф јаландыр[1].

Шаир өз чошгун, мә'налы ешгилә әсрләр бојунча ујдурулмуш әфсанәләри алт-үст едир. О. чәннәт вә чәһәннәм хүлјаларынын өзүнү дә инсан мәһәббәтинин рәнкарәнк мәрһәләләриндә тапыр. Севкилисиндән хәбәр јохдур, о, интизар кечирир. Бу, севән ашигә чәһәннәм изтирабындан да ағырдыр. Елә ки, севкилисиндән хош хәбәр колди, онун гәлбиндә үмид чырағы јенидән шө'лә сачыр. Шаир һәгиги чәннәти севкилисинин һичранлы ајрылығындан хилас олмагда, онунла мә'нәви вә ја чисмани говушмагда, бирләшмәкдә тапыр.

Хејли заман мәктуб алмајан, гара фикирләр аләминдә јашајан шаир әзаб кечирир:

«Нә кечәм вар, нә дә бир күндүзүм вар,
Нә бир иш көрмәјә јох мәндә кирдар.
Гәрарым ол шәкәр кофтарым иди.
Мәдарым ол көзәл рәфтарым иди.
О сөзләрдән үрәкдә дәрд галмыш,
О рәфтардан мәни туфанлар алмыш.
Үрәкдә гәм, бу чанымда сојуг тәр
Һәјат бағчамда да әсир күләкләр.

---

[1] М. Ш. Вазеһ. «Гәзәл» тәрчүмә: Б. Азәроғлунундур. «Азәрбајчан» журналы, 1964, № 10, сәһ. 102.

Һарај, мәним баһар фәслим нә олду?
Һәјат чешмәм даһа көрүнмәз олду.
Инан, сәнсиз елә јаннам, јахыллам,
Мәнимтәк көрмәмиш, тәшнә бу әјјам...».[1]

Лакин «Мәктубун интизарында» поемасы инсан гәлбинин һәр ики хүсусијјәтини, онун бәдбинлик вә никбинлијини тәчәссүм етдирир.

Бөјүк мүтәфәккир шаир һикмәтли рүбаиләринин бириндә јазмышдыр:

Der Predigt von das Lebens Richtigkeit,
Und Jener Von das Lebers Wichtigkeit;
Hor' beides Wonl, meir sohn und merke Dir;
Halb hat's mit beiden seine Richtigkeit.

Сәтри тәрчүмәси:

«Бә'зиләри һәјатын һечлијини, бә'зиләри исә һәјатын вачиб, лазым олдуғуну тәблиғ едирләр. Мәним оғлум, јадындан чыхарма ки, дејиләнләрин һәр икисинин јарысы доғрудур.[2]

Мирзә Шәфи бу мисраларда һәјатын зиддијјәтләрини, онун мәнфи вә мүсбәт гүввәләрин вәһдәтиндән ибарәт олмасыны мәһарәтлә чанландырмышдыр.

Профессор Зијәддин Көјүшовун тәдгигатында һаглы олараг көстәрилир ки, Мирзә Шәфи Вазеһ һәјатын хошбәхтлијини кор-коранә е'тигадда дејил, әгидәдә ахтарырды.

Һәгигәтдә дә өз јарындан мәктуб алан бир ашигин севинчини шаир бүтүн башга е'тигадларын, вә'дләрин мә'насындан үстүн тутур:

Бу намә дилрүба, о јардан иди.
О мунис севкилим дилдардан иди.
Каһ өпдүм, каһ да гәлбим үстә гојдум,
Мәнә севинч кәтирмишиди, дујдум.
Фәгәт бирдән һалым олду пәришан
О хәттә бахмағым дејилди асан
Тәәччүб ејләјирдим игбалымдан,
Мәнә намә кәлиб мискин халымдан,
Бахәнда намәјә һалым дурулду,
Үрәк дә намәнин әтријлә долду.
Илаһи, бу нечә хош саәт иди?
Бу ки, бир әвәзсиз сәадәт иди.

---

[1] М. Ш. Вазеһ, «Мәктубун интизарында» (поема). Фарсчадан тәрчүмә Б. Азәроғлунундур. «Азәрбајчан» журналы, 1964, № 10, сәһ. 100.

[2] Die Leder des Mirsa-Sehaffy, 1851. Berlin.

Мәкәр бу дөвранын рә'ји доланды,
Јатан бәхтим мәкәр, бирдән ојанды?
Нә олду чөврү-чәрх, ол зүлмү-дөвран?
О зүлмүндән мәкәр олду пешиман?[1].

Көһнәлмиш адәт вә ән'әнәләрдән чәсарәтлә үз чевирмәк лазымдыр. Вазеһ өјрәдирди ки, үмидини көјдәки илаһи гүввәләрә вә дини китаблара бағламагла кифајәтләнмәк олмаз. Инсан чәсарәтлә кәләчәјин хошбәхтлији уғрунда мүбаризә апармалы, мә'насыз китаблардан да үз чевирмәји бачармалыдыр.

Мирзә Шәфи Вазеһ севкилисинин мәктубундан алдығы һәззи бүтүн башга дини әфсанәләрдән үстүн тутурду. Инсаны мүт'илијә, табечилијә, тәрки-дүнјалыға чағырыш әвәзинә ону күндәлик, реал һәјатдан зөвг алмаға чағырырды:

Охудум намәсин күлүзлү јарын,
Ишиндән һали олдум ол никарын.
О намә чох шәфгәтлә јазылмыш,
Јазыб «Еј һичранын бәндиндә дустаг,
Һичрана сәбр илә дөзәрләр анчаг,
Гој үзүн дөнмәсин чеври-фәрагдан
Һичриндә әл үзмә сән иштијагдан.
Һәлә әскилмәмиш меһрин јанымда.
Севдан башымдадыр, зөвгүн чанымда.
Сәни унутмарам, фикрим бу олмуш,
Нә вахт оллам о јарымла һәмағуш.
Бүтүн ешг әһлинә бу бир мәрамдыр
Наүмидлик мә'шуглара һарамдыр...[1].

Шаир реал һисс үзвләри илә дәрк едилән һәјати көзәлликләри гәбул етмишдир. Әтирли чичәк, дадлы шәраб, инсанпәрвәрлик, еләчә дә шәр гүввәләрә рәмзи олан руһаниләр—мүфти вә шејх шаирин охучуја тәлгин етдији һәјати һәгигәтләрдир.

Woran erkennest Du die schonsten Blumen?
An ihrer Bluhte!
Woran erkennest Du die besten weine?
An ihrer Gùte!
Woran erkenness Du die besten Mensehen?
An ihrer Gemùte!

[1] М. Ш. Вазеһ. «Мәктубун интизарында» (поема), фарсчадан тәрчүмә Б. Азәроғлунундур. «Азәрбајчан», 1964, № 10, сәһ. 101.

Woran erkennest Du den Scheich und Mufti?
An der Kapube!
Die Antwort Freund, ist riehtig—geh' und
mach sie Dir Zu Nuze![2]

Ше'рин сәтри тәрчүмәси:

Сән ән көзәл күлү нәдән биләрсән?
Онун чичәкләнмәсиндән, әтриндән.
Сән ән јахшы шәрабы нәдән биләрсән?
Онун дадындан!
Сән ән јахшы инсаны нәдән биләрсән?
Онун инсанпәрвәрлијиндән.
Сән шејхи, мүфтини нәдән танырсан?
Онларын галтарындан. (идминдән)
Суалыма чавабын дүздүр мәним
Достум, инди кет өзүнә нәтичә чыхар[1].

О өз никбин поезијасында мүасир һәјатын бүтүн зиддијјәтләри ичәрисиндә дә идеал тапмағы, јашамағы, мүбаризә апармағы мүмкүн билир:

Кәл еј сәги, кәтир чами-күлкүн,
Үрәкдә пас тутан дәрдими силсин.
Шүкүр олсун ки, бәхтим нә јар олду,
Нә хош әјјам, нә хош рузикар олду?
Кәл, еј Вазеһ, мәчази-ешгдән сән
Һәгигәт тап, онунла јүксәләрсән.[2]

Көрүндүјү кими, Мирзә Шәфи Вазеһ пантеист көрүшләриндән тамамилә узагдыр. Кечмиш заманларын, бүтүн тәригәтләрин, суфизмин зиддинә «мәчази-ешг» әвәзинә «һәгигәти тап» дејә сәсини учалдыр. Реал һәгигәт әсил сәчдә едилмәли көзәллик мәнбәји олмалыдыр.

Мирзә Шәфинин бәдии-естетик мәрамы анчаг мүсбәт башланғыч иди. Шаир инсанлары ирәлијә, јашамаға, јаратмаға, мүбаризәјә сөвг едән идеалы, әсас көтүрүрдү. О јазырды:

Wer ùber Andere schlechtes hort,
Solles nicht Weiter noch verkùnden:
Gar leicht wird Menschenklùck Zerstort,
Doch sehwer ist Mersehenklùck zu grûnden,

[1] Бах: „Tausend und ein Tag im Orient“.
[2] М. Ш. Вазеһ. «Мәктубун интизарында» (поема), фарсчадан тәрчүмә едән Б. Азәроғлу, «Азәрбајчан», № 10, 1964, сәһ. 101.

Сәтри тәрчүмәси:

Ким пис шеј һаггында ешидирсә,
Кәрәк өзкәләрә демәсин.
Инсан хошбәхтлијини позмаг асандыр.
Ону өзүнә гајтармаг чох чәтиндир[1].

Јазычы-алим А. Мәммәдов јазыр:

«Почт-гутусу» мејдана чыхмаздан әввәл XIX әсрин бир сыра көркәмли сәнәткарлары мәнсур миниатүрләр јазмышлар. Азәрбајҹан әдәбијјатында кичик епик форманын тәкамүлүнү изләмәк чәһәтдән бу миниатүрләри нәзәрдән кечирмәк вачиб вә мараглыдыр.

Үч көркәмли шаирин—Мирзә Шәфи Вазеһин, Сејид Әзим Ширванинин, Мирзә Меһди Шүкүһинин нәсрлә миниатүр һекајә јазмаларынын әлбәттә, мүәјјән ичтимаи сәбәбләри вар иди».[2]

М. Шәфи Вазеһин хырда нәср әсәрләри, кичик һекајә вә сатирик ләтифәләри илк дәфә А. Мәммәдов тәрәфиндән тәдгигата чәлб олунмушдур. Хырда һекајәләрин тәртиб олунуб дәрсликләрә дахил едилмәси просесинин тәдгигатчысы А. Мәммәдов белә изаһ едир:

«Конкрет олараг мәнсур миниатүрләрин јаранмасына кәлинчә бу, һәр шејдән әввәл, мәктәбин, педагожи-дидактик принсипләрин тәләбиндән, јени тәдрис үсулунун еһтијачындан јаранмышдыр. Јени мәктәб јени дәрслик тәләб едирди; јени дәрслијә јени бәдии әдәбијјат лазым иди. Ики мәшһур шаири—Мирзә Шәфи вә Сејид Әзими мәнсур һекајәјә сөвг едән, бу жанрда мүәјјән ислаһат апармаға кәтириб чыхаран, һәр шејдән әввәл, педагожи мүлаһизәләр олмушдур. Бу шаирләрин икиси дә мүәллим, өзү дә јени типли мәктәбин јени типли мүәллимләри иди. Онларын гаршысында мәктәб үчүн Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатындан дәрслик тәртиб етмәк вәзифәси дә дурмушдур»[3].

Китабда охујуруг ки, Мирзә Шәфинин «Мәзһәкә» адландырдығы мәнсур миниатүрләрин иштиракчылары газылар, дәрвишләр, хәсисләр, оғрулар, ахмаглардыр.

[1] „Taurend und ein Tad im Orient" 1870
Китабда верилән ше'рләрин алман дилиндән азәрбајҹанча сәтри тәрчүмәләри мүәллиф тәрәфиндән едилмишдир.
[2] Алтај Мәммәдов. «Азәрбајҹан әдәбијјатында һекајә». Кировабад, 1970, сәһ. 22.
[3] Јенә орада.

Еіни мөвзу бир нечә миниатүрдән сонра јенә кәлир, лакин бу дәфә даһа мүрәккәб ләтифәләрин бириндә дејилир: «Бир оғру о бирисинин палтарыны оғурлады вә базара апарыб бир дәллала верди ки, сатсын. Иттифагән о либасы ондан дәхи оғурладылар. Оғру әлибош јолдашларынын јанына кәлди. Ондан сорушдулар ки, «Палтары нечәјә сатдын». Деди: «О гијмәтә алмышдым».

Өлкәдә олан оғурлуг—гулдурлуг просеси о заман Г. Закир кими шаирләрин тәнгидинә мә'руз галмышды:

«Гуттаү тәригин вүфуру вардыр.
Јенә чалһачалдыр апарапардыр»[2].

Дөвләт мә'мурлары, гошун адамларынын фитнәкарлығыны ифша едән миниатүр мәзһәкәләрин бириндә дејилир: «Бир гошун адамы вар иди, һансы һамама ки, кедирди, һагг-һесабда һамамчыја дејирди ки, «мәним филан палтарым итибдир вә филан шејим оғурланыбдыр; ону тап, ја әвәзини вер». Бу бәһанә үзрә чәнкә гоға едирди, ахырда һамамчынын муздуну вермәзди. Һамы һамамчылар ону танырдылар. Дәхи һеч һамамчы ону һамама гојмазды. Јенә гошун адамы бир һамама кедиб һамамчы илә шәрт еләди ки, дәхи бир кәсә төһмәт едиб, демәсин ки, «мәним филан шејим оғурланыбдыр вә һамамчынын муздуну версин. Бу шәртә бир нечә адамлар шаһид тутуб һамама дахил олду. Һамамчы онун һаман палтарыны оғурлајыб, бир кәмәрини, бир гылынчыны гојду. Елә ки, о, һамамдан чыхды, кәрдү ки, палтарлары јохдур вә бир сөзү јох иди ки, дејә. Бу сәбәбдән ки, шаһидләр һазыр идиләр. Фитәдар фитәни онун белиндән ачды, чылпаг галды. Зәрурәт илә кәмәри вә гылынчы белинә бағлајыб һамамчыја деди ки, «мән һеч бир сөз демирәм, амма өзүн инсаф елә ки, мән бу сүфәтлә һамама кәлмәмишдим.

Һамамчы вә орада олан адамлар һамысы күлдүләр. Һамамчы онун палтарыны өзүнә вериб, әһд ејләди ки, о һәр һәфтә һамама кәлсин вә музд версин»[2].

Көрүндүјү кими, М. Шәфи Вазеһ јери кәлдикчә дөвләт мә'мурларыны чәсарәтлә тәнгиддән чәкинмәмишдир.

[1] Г. Б. Закир, «Сечилмиш әсәрләри», Бакы, 1964, сәһ. 427.
[2] М. Ш. Вазеһ. «Китаби-түрки», Тәбриз, 1855, сәһ. 25—26.

«Бир дәрвиш бир бәхил хачәнин јанына кәлиб деди ки, «Мәним вә сәнин атамыз Адәмдир вә анамыз Һәвва. Пәс сәнинлә гардашам вә сәнин бу гәдәр малын вар, истәрәм ки, мәнә гардашлыг пајы верәсән».

Хачә говзаныб истәди ки, она бир гара фүлус версин. Деди ки: «Еј хачә, нијә гијамәтдә зүлм еләјиб мәнә бир фүлус верирсән!»

Деди: «Хамуш ол ки, әкәр саир гардашлар бу ишдән хәбәрдар олалар, сәнә бир фүлус дәхи јетишмәз»[1].

Хәсислик мөвзусунда да М. Ш. Вазеһ бир чох ибрәтамиз ләтифә тәртиб етмишдир.

«Бир куфәли бәхил (симич) ешитди ки, Бәсрәдә бир бәхил вар ки, бәхиллик сифәтиндә камилдир (бәхиллијин мүкәммәл мүчәссимәсидир). Бәсрәјә үз гојду ки, онунлә сөһбәт едиб бәхилин сифәтини мә'лум еләјә ки, нә һәддәдир.

Елә ки, она јетишди, деди ки, «Узаг јолдан кәлмишәм ки, сәнинлә сөһбәт едиб, гонаг олум вә о сифәтдән ки, халг арасында мәшһурсан, хәбәрдар олум».

Бәсрәли деди ки, чүн мәнә гонаг кәлибсән, сәнә меһмандарлыг ејләрәм, инди һансы хөрәјә мејлин варса мә'лум ејлә ки, һазыр ејләјим.

Куфәли деди:

— Мүддәтдир ки, мәним көнлүм тәзә пендир истәр.

Бәсрәли бир габ көтүрүб базара кетди. Елә ки, пендир сатан дүканына јетишди, деди ки, бир куфәли мәнә гонаг кәлибдир, мәндән тәзә пендир истәр. Баггал деди ки, еј хачә, сәнә елә пендир верәрәм гар кими.

Күман ејләди ки, гар пендирдән јахшы олур, лазымдыр гонаг үчүн јахшы зад алмаг. Пәс пендир сатан гојуб гар сатан дүканына кәлди вә деди ки, јахшы гар истәрәм.

Гарсатан деди ки, «Сәнә елә гар веррәм ки, пак, саф ола зејтун јағы кими».

Елә ки, бу сөзү ешитди, күман ејләди ки, зејтун јағы гардан јахшыдыр. Ону дәхи гојуб, зејтун јағы сатанын дүканына кәлди. Деди ки, «Зејтун јағы истәрәм».

Јағ сатан деди ки, «Сәнә елә јағ веррәм ки, саф вә тәмиз су кими. Хәјал ејләди ки, зејтун јағындан су јахшы олур. Өз евинә кәлиб бир каса саф су гонағын габағына гојду вә деди ки, һамы јери доландым. Бундан

[1] М. Ш. Вазеһ. «Китаби-түрки». Тәбриз. 1855, сәһ. 24.

јахшы зад тапмадым вә мачәрани әввәлдән ахырадәк нәгл ејләди.

Куфәли онун әлини өпүб деди ки, «Сән бу елмдә мәндән маһир вә устадсан».[1]

Јалныз инсан дујғулары васитәсилә дәрк олунан варлыг һәгигәтдир вә һәм дә көзәллик мәнбәјидир. Инсанын дәрк етмәдији варлыг ин'икас едилә билмәз вә демәк көзәллик мәнбәји дә ола билмәз.

Мәһәббәт, тәбиәт вә инсан көзәллијинә мәфтунлуг, мүгәддәс бир һисс кими һәр шејдән јүксәк тутулмасы вә онун еһтирасынын тәрәннүмү Вазеһ лирикасынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир.

Вазеһин лирикасында мәһәббәт инсанын јарашығы вә ону арзуја-истәјә чатдыран мүгәддәс бир не'мәтдир.

Шаирин лирикасындакы мәһәббәтин бүтүн әламәтләри илә чанлы, мадди һәјати маһијјәт дашымасыны, тәбиәтдәки көзәллији дәрк етмәјә, гијмәтләндириб севмәјә, сәадәтә говушмаг үчүн вәфалы, садиг дөзүмлү, фәдакар олмаға чағырыр.

Мирзә Ибраһимов 1958-чи илдә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы «Хәбәрләри»нин хүсуси нөмрәсиндә Фүзулинин 400 иллији мүнасибәти илә бөјүк шаирә һәср етдији мәгаләсиндә јазыр: «Фүзулинин әсәрләри көстәрир ки, о, садәчә әсринин габагчыл фикирләрини ифадә едән бөјүк шаир, бөјүк мүтәффәккир олмајыб, һаким феодал идеолокијасына гаршы актив оппозисија тәшкил едән фикирләрин ифадәчиси олмушдур. Шүбһәсиз ки, Фүзулинин бүтүн бәдии тәфәккүрү халг һәјатындан, халг дилиндән, халг шүурундан алынмышдыр»[2].

Бу сәтирләри Фүзули сәнәтиндән илһам алан вә она садиг галан Мирзә Шәфинин јарадычылығына да аид етсәк јанылмарыг. Чүнки шаир инсанын ән јүксәк вә тәмиз һиссәләрини үлви бир шәкилдә тәрәннүм етмишдир.

Һөрмәтли алимимиз М. Ариф «Фүзули һаггында дүшүнчәләр» мәгаләсиндә јазыр:

«Бөјүк шаир мәһәббәти инсанын ән јүксәк вә тәмиз» һиссләри, мә'нәви көзәллији кими тәрәннүм етмишдир. Ән камил инсан ешги дәрк едән инсандыр... Ешг инсанын әгли вә физики фәалијјәтинин ачарыдыр.

[1] М. Ш. Вазеһ. «Китаби-түрки». Тәбриз, 1855, сәһ. 27.

[2] «Фүзули». Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләри»нин хүсуси нөмрәси. Бакы, 1958.

Ешг инсаны сајыглыға, хејирхаһлыға, инсанпәрвәрлијә вә гәһрәманлыға тәһрик едән бир гүввәдир. Ешг инсаны һәјата бағлајан, һәјатдан зөвг алмаға чағыран, инсанын ән тәбии һиссләрини, арзуларыны, дүнјәви һәвәс вә еһтирасларыны ифадә вә тә'мин едән бир гүввәдир...»[1].

Мирзә Шәфи мәһз бүтүн јарадычылығыны белә бир һиссләрин тәрәннүмүнә итһаф етмишдир. Буну биз Мирзә Шәфинин алман дилиндә дәфәләрлә чапдан чыхмыш әсәрләриндә көрүрүк. О, бир ше'риндә јазыр; «Һәјат ширириндир, өзүн-өзүнә һәјатыны ачы етмә, сән гәлбини мәһәббәтә, ағзыны исә үзүм шәрабына бағлама. Һәр икисинә нәзәр сал, һәјат исә бундан көзәлини сәнә бәхш едә билмәз. Буна көрә бунларын һәр икисинә һөрмәт ет, бунлардан башга өзкәсинә баш әјмә. Ағылсыз адамлар бунлары өләндән сонра истифадә етмәји арзулајырлар. Лакин һәјатда онлар үчүн дә һәр шәраит вардыр. Мүфдиләр инсаны шејтанларла горхутмаға чалышыр, гәһрәманлар исә онлара гулаг аса-аса горхмазлар»[2].

Шаир бу ше'риндә һәјатда нечә јашамағы, нечә севмәји бачармаға чағырыр.

Шаирин өјүд вә дидактик маһијјәт дашыјан ше'рләриндә өз идејалары чәһәтдән мүәллифин педагожи фәалијјәти илә әлагәдар олдуғу үчүн тәрбијә мәсәләләри әсас јер тутур. Шаир шүбһәсиз, өз лирик ше'рләриндә Шәрг мәнбәләринин ән габагчыл вә һәјата ујғун олан чәһәтләриндән истифадә етмишдир.

Мирзә Шәфи Вазеһ әдәбијјатын бәдии-естетик амалыны догру дәрк едиб гијмәтләндирән вә ону әмәли ишиндә мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәји бачаран мүтәдир сәнәткарларымыздандыр. О, тәрбијәдән кәнар, инсан зөвгүнә вә амалына ујғун кәлмәјән сәнәт әсәрини мәгбул һесаб етмәмишди. Мирзә Шәфи Вазеһин әдәбијјат һаггында фикирләри онун һәјат илә бағлылығы илә сәчијјәләнир. Салман Мүмтаз «Мирзә Шәфи Вазеһ» китабчасыны тәртиб едәркән онун ше'рләрини мүхтәлиф чүнк вә әсәрләрин ичәрисиндән тапыб мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Онун китабчаја дахил етдији Азәрбајчан дилиндә гит'ә вә ики бејт фарсча нәср вә нәзмлә

[1] «Фүзули». Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләри»нин хүсуси нөмрәси. Бакы, 1958.
[2] „Tausend und ein Tag im Orient" Berlin, 1850.

јазылмыш, һәм дә гарышыг олан бир мәктубун ичәрисиндән ашкара чыхарылмышдыр. Јенә дә һәмин китабчада олан үчүнчү бир бејт Абасгулу Аға Бакыхановун «Көстәрир» рәдифли гәзәлинә јазылан нөмрәнин мәтләиндән ибарәтдир.[1]

Бу күнә гәдәр Мирзә Шәфи Вазеһ әсәрләринин топланылмасы, онун мүәллифлијинин мүәјјәнләшдирилмәси кими атрибусија мәсәләләри чидди проблем олараг галмагдадыр.

Мирзә Шәфи Вазеһин 1926-чы илдә нәшр едилән китабчадакы азәрбајчанча гәзәли белә башланыр:

Нә гәдәр ким, фәләкин сабити сәјјарәси вар,
Ол гәдәр синәдә гәмзән охунун јарәси вар[1].

Салман Мүмтаз тәрәфиндән һәмин гәзәлин автографы мүәјјән едиләнә гәдәр бир чох мәнбәдә һәмин гәзәл Молла Вәли Видадијә аид едилмишдир.

Инди исә әдәбијјатшүнаслыг әсәрләриндә һәмин «Вар» рәдифли гәзәл һеч бир истиснасыз Мирзә Шәфинин орижинал әсәри кими әдәбијјат тарихи китабларында тәдгигата чәлб олунуб истифадә олунур.

Һәмин әсәр гүввәтли инсан һисси, гәлб дөјүнтүләринин јүксәк образлы дилдә ифадә едилмәсилә фәргләнир.

Салман Мүмтазын нәшр етдији фарс дилиндә үч гәзәлдә саф ешгин, көзәл вә али не'мәт олан инсан һиссләринин тәрәннүмү әсас мөвзудур. Шаир фарсча гәзәлләринин бириндә дејирди:

«Еј ешгдә сабит гәдәм олан! Ешгдән башга ајры јолла кетмә. Мән гәмзәдән јарым үзүндән башга бир шеј сорушма. Мәнә үрәји сыныглы дилдарын сөһбәтиндән башга ајры бир сөһбәт еләмә! Мәним үрәјимин мәһрәми вә сирри анчаг одур»[2].

Мирзә Шәфи Вазеһ, көрүндүјү кими, инсан дујғуларынын, һисс вә һәјәчанларынын ән сәчијјәви чәһәтләрини тәрәннүм етмәк тәрәфдары иди. Инсанда севмәк вә нифрәт етмәк кими ики јүксәк емосионал дујғу мәһз поетик тәсвир мәнбәји ола биләрди.

[1] Бах: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», чилд 2. Бакы, 1960.
[2] Бах: М. Ш. Вазеһ (тәртиб едәни: С. Мүмтаз) Бакы, «Коммунист» гәзетинин нәшри, 1926, сәһ. 12.

Мирзә Шәфинин фарс дилиндә јаздығы әсәрләрдә бә'зи суфизм тә'сирләри дә дујулмагдадыр. Бунунла белә, академик Ф. Гасымзадәнин һаглы олараг гејд етдији кими, Мирзә Шәфи Вазеһ јарадычылығы үчүн һәр һансы бир тәригәтчилик вә ја пантеизм тә'сири характери кејфијјәт дејилдир:

«Шаирин фарсча гәзәлләриндә пантеист көрүшләр һисс олунмагдадыр. Мәһәббәти вә көзәли тәрәннүм едәркән Мирзә Шәфи бә'зән мүчәррәдлијә гапылыб, «вәһдәти-вүчуд» ше'рләри кими «һүсни-мүтәләг»дән данышыр. Лакин бу һал кечичидир, Мирзә Шәфи үчүн сәчијјәви дејилдир».

Академик Ф. Гасымзадәнин бу фикирләринин доғрулуғуну биз Мирзә Шәфинин алман дилинә тәрчүмә едилән бүтүн ше'рләрин реал дүнјәви идејалары тәрәннүм етмәсиндә мүшаһидә едирик.

Инсанпәрвәрлик, дини вә милли ајрысечкилик Мирзә Шәфи Вазеһ јарадычылығына тамамилә јад олмушдур. О, азәрбајчанча јаздығы «Сүсәни» рәдифли мүхәммәсиндә көзәл ермәни гызыны тәрәннүм етмишдир:

> «Күн ки, һәр күн ки, чыхар дәркәһинә сәчдә едәр,
> Сәрв рәфтарә кәләр, гылса гәдин бағә күзәр.
> Гөнчә ағзын илә гаршы дура бојнуну әкәр.
> Күдр ешгин јетишиб бир јерә ким, еј кадәр,
> Десәләр Вазеһә, бөһтанды, мүсәлман, Сүсәни[1].

Һаглы олараг мүтәхәссисләр Сусаннаја һәср олунмуш һәмин мүхәммәси М. П. Вагифин мәшһур ашиганә ше'рләри, онун никбин һуманист поезијасы илә мүгајисә едирләр.

Сусаннаја белә бир мүхәммәс һәср едилмәси тәсадүфи һадисә дејилдир. М. Ш. Вазеһ һәмин мөвзуда фарсча нәср вә нәзмлә ашиганә бир мәктуб да јазмышдыр.

Мирзә Шәфи Вазеһ көзәл ермәни гызы Сусаннаја һәгиги бир мәһәббәт бәсләмишдир, онун фарс дилиндә нәср вә нәзмлә јаздығы мәктубу Сусаннанын әрә верилмәсиндән сонра шаирдә доған һичран әзабларынын бәдии бир ифадәсидир. Һәмин әсәрдә бә'зи мә'чази мә'нада ишләдилән дини ифадәләр, һәтта гур'андан алынмыш гыса ајәләр олмасына бахмајараг о, һәгиги мә'нада көзәл бәдии әсәр нүмунәсидир. Бурада тәбии инсан һиссләри

[1] Бах: М. Ш. Вазеһ (тәртиб едәни: (Мүмтаз) Бакы, «Коммунист» гәзетинин нәшри, 1926, сәһ. 12.

јүксәк емосионал сәвијјәдә ифадә олунмушдур. Академик Ф. Гасымзадә Сусанна һаггында фарсча һәмин мәзмун вә мәнсур мәктубу тәһлил едәркән онун бәдиилијини хүсуси олараг нәзәрә чатдырыр:

«...Мәктубда бир нечә бәдии, мә'налы тәшбиһә (көздән төкүлән јашын сәфәрә чыханын ардынча атылан суја), (ајрылығын кечәјә, вүсалын күндүзә охшадылмасы), чинаслара (мәни ешгин одуна јандырдын, чүнки көрдүн јан дурдун) вә с. мә'чази ифадә васитәләринә раст кәлирик».[1]

Мирзә Шәфинин «Сә'ди вә шаһ», «Тејмур», «Дәрвиш» кими сүжетли әсәрләри дә бәдии чәһәтдән там вә мүкәммәл поезија нүмунәләридир.

Хәлгилик һәмин әсәрләрин бүтүн мүндәричәсинә сирајәт етмишдир. Шаир өз фикрини, демократизмини, инсан мә'нәвијјатынын сәрбәст вә азад олмасыны һәмин әсәрләрдә чәсарәтлә ифадә едә билмишдир. Лакин шаир нә ону әһатә едән ичтимаи шәраитдә, нә дә тарихи кечмишдә белә бир азадлығы көрмәдикдә өз наразылығыны, е'тираз сәсини учалтмышдыр.

Мүдрик халг нүмајәндәләри, чәмијјәтин һәлледичи гүввәләри, тарихи јарадан вә онун әсил саһиби олмаға лајиг садә инсанлар зүлмкарлара гаршы, бир јығын һаким гүввәләрә гаршы гојулмушдур.

Мирзә Шәфи Вазеһ 1846-чы илдә, јә'ни тәхминән 6 иллик бир дөврдән сонра Тифлисдән кедәркән «Тифлисә әлвида» адлы фарсча ше'рини јазмыш вә өзүнүн кечирдији мә'нәви бөһранын сәбәбләрини фәлсәфи бир сәпкидә ифадәјә чалышмышдыр. Бу әсәр Мирзә Шәфинин идеалларынын дәрин ичтимаи мүндәричәсини даһа ајдын ифадә етдијиндән олдугча дәјәрлидир.

Тифлисин о дөврдә бүтүн Гафгаз үчүн ојнадығы чидди сијаси-ичтимаи, һәрби, еләчә дә әдәби-мәдәни ролу, шәһәрин ичтимаи һәјаты Мирзә Шәфинин дүнјакөрүшүнү даһа да кенишләндирмишдир. О, һәјатда мүшаһидә етдији зиддијјәтләрин сијаси-фәлсәфи мәзмунуна даһа дәриндән нүфуз етмишдир. О, реал, һәјати мәһәббәти тәрәннүм едәрәк, бүтүн дөврләрин пантеист, суфи тәригәтләринин мә'чази вә илаһи мә'на дашыјан гејри-реал мәһәббәт тәрәннүмләринә зидд иди.

[1] Ф. Гасымзадә. М. Ш. Вазеһ. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», чилд 2, Бакы, 1960, сәһ. 91.

М. Ш. Вазеһ XIX әсрдә халгын бәдии тәфәккүрүнү јени бир истигамәтә јөнәлтмәјә чалышан, ону һәјат һаггында материалистчәсинә дүшүнмәјә сөвг едән гүдрәтли бир сәнәткар иди. Чәмијјәти кәнар илаһи гүввәләр дејил, инсан вә онун бөјүк әмәлләри идарә едир. Һәјат һадисәләриндә олдуғу кими, әдәбијјат вә инчәсәнәт аләминә дә реал мүнасибәт бәсләмәк зәрурдир, сәнәт һәјата, инсанлара хидмәт етмәлидир:

«Әкәр шаирин сөзләри баша дүшүләси дејилсә, ону охумаға дәјмәз. Охунан бир мусиги әсәринин мөһтәшәмлији, аһәнкдарлығы ади бир бејин тәрәфиндән гавранмырса, демәк о мусиги, о маһны кәрәксиздир».[1]

Јухарыда көстәрилән фактлар, һабелә ше'рләрин форма вә мәзмун чәһәтдән бир-бири илә вәһдәт тәшкил етмәси көстәрир ки, Мирзә Шәфи Вазеһин вә Ф. Боденштедтин бәдии ирсләрини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк һеч дә бөјүк мүбаһисәләр тәләб етмир.

Биз Ф. Боденштедтин көзәл тәрчүмәчилик маһарәтини јүксәк гијмәтләндиририк. Мирзә Шәфи ше'рләринин Авропада бөјүк шөһрәт газанмасы анчаг Ф. Боденштедтин сајәсиндә әлдә едилмишдир.

Биз Ф. Боденштедтин «Мирзә Шәфинин нәғмәләри»ни өз адына чыхмасы мәсәләсинә бир о гәдәр әһәмијјәт вермәјиб, әсил ше'рләрин кимә мәхсус олмасыны дәгиг мәнбәләр әсасында тәдгиг етмәји гаршымыза мәгсәд гојмушдуг.

Ашағыдакы мәнбәләри Мирзә Шәфи Вазеһин һәгигәтән Ф. Боденштедтин тәрчүмә етдији ше'рләрин мүәллифи олдуғуну сүбут едән е'тибарлы мәнбәләр сајырыг.

1. Ф. Боденштедтин 1850-чи илдә Берлиндә чап олунан «Шәргдә мин бир күн» әсәри.

2. 1851-чи илдә чыхмыш «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» ше'рләр китабы.

3. А. Берженин Мирзә Шәфи Вазеһин һәјат вә јарадычылығына һәср олунан мәгаләдә вердији ики ше'р.

4. Салман Мүмтазын 1926-чы илдә чапдан чыхан китабында Мирзә Шәфинин ше'рләриндән топладығы 7 әсәрин орижиналы.

5. Начинин Мирзә Шәфидән топладығы ше'рләрдән Луковскинин рус дилинә тәрчүмә етдији ше'р.

[1] „Tausend und ein Tag im Orient" Berlin, 1850.

6. Профессор Һ. Мәммәдзадәнин Тбилиси архивиндән ашкар етдији Мирзә Шәфинин «Мәктубун интизарында» поемасы.

7. «Дивани-һикмәт» мәчлиси.

8. Мирзә Шәфи Вазеһин Григорјевлә тәртиб етдији «Китаби-түрки» дәрслијиндә верилән әсәрләр.

Бу мәнбәләрдә верилән тарихи мә'луматларын керчәклији, орижинал ше'рләрин тәрчүмәләрлә идеја-бәдии вәһдәт бирлији әсил мәгсәдимизә наил олмаға бөјүк имканлар верир.

Биз үмидварыг ки, Мирзә Шәфи Вазеһин күллијјаты Ф. Боденштедтин архивиндә мүһафизә олунуб сахланыр. Онун бу күллијјаты кәләчәкдә тәдгигата чәлб едиләчәкдир.

Редактору: Ф. РӘҺМАНЗАДӘ.

Чапа имзаланмыш 5/III 1975-чи ил. Һес.-нәшр. вәр. 2,75.
ФГ 00670 Сифариш 35. Тиражы 1000. Гиjмәти 10 гәп.

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

АКИФ БАЙРАМОВ

ИЗ КЛАССИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

(Художественное творчество Мирза Шафи Вазеха
в азербайджанских и немецких источниках)
(на азербайджанском языке)

10 гәп

АЛ-142913